

«СІМ ВІЛЬНИХ МИСТЕЦТВ»: ЯК НАВЧАЛИСЯ, ЯК ПИСАЛИ І ЯК СТАВАЛИ ОСВІЧЕНИМИ ІНТЕЛЕКТУАЛАМИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ КЛІРИКІВ, ВОЇНІВ ТА ТРУДІВНИКІВ ДО ПОЯВИ УНІВЕРСИТЕТІВ (VII – XII СТ.)

Володимир Фенич¹

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії України та зарубіжних країн,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: volodymyr.fenych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0003-8511>

Ярослав Алешкевич²

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри Античності, Середньовіччя та історії України
домодерної доби, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород

E-mail: yaroslav.aleshkevych@uzhnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3042-7307>

«Віра, що шукає розуміння» /

«Вірю, щоб розуміти»

(«*fides quaerens intellectum*»)

Ансельм Кентерберійський (1033–1109)

«Чому Бог вочоловічився» (*Cur Deus Homo*)

Даною публікацією автори намагаються привернути увагу до джерел європейської освіти та освіченості в ранню добу Середньовіччя (до появи університетів). У статті розкрито такі питання як: 1) утвердження «семи вільних мистецтв» (*septem artes liberales*) у Європі, поділених на три стани: кліриків (*oratores*), воїнів (*bellatores*) і трудівників (*laboratores*); 2) дитинство та виховання дітей; 3) кодекс чеснот «доброго християнина» супроти семи його гріхів; 4) Каролінгське відродження та внесок Флакка Алкуїна і Рабана Мавра в розвиток освіти; 5) чому історія / історіографія не стала самостійною *artes liberales*; 6) роль монастирських і кафедральних (єпископських) шкіл; 7) Біблія, її читання та коментування в школах; 8) появу і сутність схоластики; 9) освіта у Візантійській імперії: Матнаурська вища школа та університет Пандідактеріон – перший вищий навчальний заклад у світі; 10) освіта та освіченість на Русі. Найтемніші віки «темного» Середньовіччя підготували ґрунт для перебудови всієї системи ціннісних орієнтацій і колективних уявлень, названих за образом висловом французького медієвіста Жака Ле Гоффа, «поверненням з неба на землю». Ключову роль у цій переорієнтації відіграла школа, освіта та освіченість. В основі ранньосередньовічної освіти лежали римські «сім вільних мистецтв», яких хоч і не завжди й не всюди дотримувалися у всіх школах при монастирях, єпархіальних кафедральних соборах, королівських дворах. Схоластика (рання XI – XII ст.) загострила відношення віри та розуму в пізнанні Бога, світу і людини. Автори приходять до висновку про доцільність знати сучасному поколінню III про витоки європейської освіти та освіченості в ранній період Середньовіччя (до появи університетів) як успішний приклад інтелектуалів «темних віків» для «реформаторів» перманентних «реформ» у сфері освіти нинішнього «світлого віку».

Ключові слова: освіта, освіченість, Європа, Середньовіччя, «сім вільних мистецтв», дитина, виховання, «добрий християнин», «Каролінгське відродження», монастирські школи, єпископські кафедральні школи, Біблія, схоластика, Матнаурська вища школа та університет Пандідактеріон, освіта та освіченість на Русі.

Вступ.

Постановка проблеми. Не встигли з'явитися різні соціальні мережі та онлайн-спілкування на різних платформах як уже посивіла народна мудрість: «Поки не було Фейсбука, лише родина знала, який ти дурнуватий». У сучасному глобальному світі, наскрізь окутаного павутиною штучного інтелекту (ШІ, англ. *artificial intelligence*, AI), без допомоги якого Людина навіть не ходить до вбиральні, став зримо помітним дефіцит Розумних, що вміють грамотно читати, писати, рахувати, висловлювати свої думки, а про

інтелектуалів і поготів доводиться говорити пошепки, щоб не наврочити їхнє малопомітне існування. Подібно до давньогрецького кініка (грец. κῆνός, лат. *Супісі* – циніки, букв. «пси») Діогена Синопського (бл. 412 – 323 рр. до н. е.) нині можна довго блукати вдень із запаленим ліхтарем нескінченними вулицями мегаполісів в надії зустріти розумну людину (Діоген шукав чесну, порядну людину, яка скінчилася вже в його добу), що вміє логічно мислити, має критичний і самокритичний розум, уміє аналізувати, порівнювати, експериментувати, розрізняти зерно від сміття,

¹ © Фенич В.

² © Алешкевич Я.

іншими словами, використовує всі свої когнітивні можливості та має набір усіх «чеснот доброго мужа» (*virtutes vir bonus*) [Яковенко, 2007, с. 49], тобто тих інтелектуальних компетентностей, які розрізняють розумних від інших приматів. Джим Панг актуалізує тему наступним чином: «Історія освіти часто трактується як історія цивілізації. Освіта відіграє ключову роль у збереженні та передачі знань і цінностей наступним поколінням. Вона пов'язана з культурною особливим типом зв'язку, який історик культури К. Доусон назвав інкультурацією» [Панг, 2025]. Отож освіченість суспільства є синонімом цивілізованості.

Після епохи Античності, на думку Ювала Ной Харарі, відомого сучасного єврейського мислителя, в історії Європи сформувалися три формули здобуття знань [Харарі, Homo Deus, 2018, с. 288–292]:

1) у середньовіччі: **Знання = Священні писання × Логіка**. Пояснення: згідно із середньовічною схоластикою людина не могла зрозуміти Біблію без логіки. Якщо логічне знання людини дорівнює нулю, то навіть якщо вона прочитає кожну сторінку Біблії, сума її знання все одно буде дорівнювати нулю. І навпаки, якщо знання людини священного писання нульове, то жоден обсяг логіки їй не допоможе. Якби в цій формулі був присутній знак плюс, то це означало б, що хтось із великим обсягом логіки й зовсім без знання священного писання матиме значне знання, що ми могли б цілком припускати, але середньовічні схоласти – ні. Отже, якщо середньовічна людина хотіла знати відповідь на важливе для неї питання, вона читала священні писання і застосовувала свою логіку, щоб порозуміти точний зміст цього тексту;

2) Наукова революція (XVI – XVIII ст.) запропонувала цілковито відмінну формулу здобуття знання: **Знання = Емпіричні дані × Математика**. Пояснення: якщо людина ранньомодерного часу хотіла знайти відповідь на якесь важливе для неї питання, то мусила зібрати відповідні емпіричні дані, а потім використати математичні обчислення, щоб їх проаналізувати. Тепер допитливі (наприклад, науковці) шукають знання, проводячи роки в лабораторіях, обсерваторіях, дослідницьких експедиціях, збираючи дедалі більше емпіричних даних, відточують свої математичні інструменти, аби мати змогу правильно їх інтерпретувати. Властиво ця наукова формула знання допомогла здійснити вражаючий прорив у багатьох науках і дисциплінах, однак вона має один величезний недолік: вона не може працювати з питаннями цінностей і смислів. Моральні судження мали середньовічні вчені, але вони не були науковцями, тоді як науковці не можуть запропонувати моральних суджень. Одним зі способів подолати ці розбіжності / труднощі було намагання продовжувати стару середньовічну формулу поряд із новим науковим методом. Перефразовуючи концепцію Ансельма Кентерберійського (1033 – 1109), сформулюємо у творі «Чому Бог вочоловічився» (*Cur Deus Homo*) – «*fides quaerens intellectum*» («віра, що шукає розуміння»), сформулюємо його такою формулою: «віра, що розуміє, і розум, що вірує»;

3) Гуманізм (XV – XXI ст.) запропонував альтернативу середньовічній і ранньомодерній форму-

лам. Коли люди утвердили віру в себе, що зрештою не суперечило богословському розумінню людини створеної за образом і подобою Божою, з'явилася нова формула здобуття морального знання: **Знання = Сприйняття × Чутливість**. Найвищою цінністю і смыслом людини є її життя, свобода і щастя. Якщо ми хочемо дізнатися відповідь на будь-яке моральне запитання, нам слід звернутися до нашого внутрішнього сприйняття і розглянути його з підвищеною чутливістю. Сприйняття – це суб'єктивне явище, що складається з трьох основних інгредієнтів: відчуття, емоції та думки. Чутливість означає дві речі: по-перше, увагу до моїх відчуттів, емоцій і думки, та, по-друге, можливість цих відчуттів, емоцій і думок впливати на мене. Гуманізм розглядає життя як поступовий процес внутрішніх змін, що ведуть від невігластва до просвіти через сприйняття. Найвищою метою гуманістичного життя є повний розвиток нашого знання через різноманітне інтелектуальне, емоційне і фізичне сприйняття. На початку XIX ст. Вільгельм фон Гумбольдт, один із головних архітекторів сучасної освітньої системи, якось сказав, що мета існування людства – «*дистиляція найширшого можливого життєвого сприйняття в мудрості*». Він також писав, що «*в житті є лише одна вершина – розпізнавати почуття всього людського*». На думку Ю. Н. Харарі, «це цілком може бути гаслом гуманізму».

Сучасний світ Homo sapiens-а, в якому давно людина порушила закони природного добру, замінивши їх законам раціонального проектування, освіті відводиться роль пасерба, готового витримати будь-які експерименти (перманентні реформи), покликані максимізувати божественні претензії меншості внаслідок мінімізації когнітивних можливостей більшості Розумних Людей [Харарі, 2016, с. 497–520].

Шукаючи відповідь на питання «*чому саме слід вчити сучасну молоду людину*» у вік інформаційних технологій і штучного інтелекту, численні експерти стверджують, що закладам, які покликані надавати освітні послуги, варто перемикнути на викладання «чотирьох К»: 1) критичного мислення, 2) комунікації, 3) колективної роботи й 4) креативності. Кажучи ширше, освітні заклади мають зменшити формування технічних умінь і зробити наголос на «*здобутті загальноцильових життєвих навичок*». Найважливішою з усіх навичок (компетентностей) буде «*здатність впоратися зі швидкими змінами, навчитися новому і захищати свою ментальну рівновагу в незнайомій ситуації*». Словом, Ювал Ной Харарі робить з цього спостереження наступний висновок: щоб «*відповідати вимогам світу 2050 р.*» «*потрібно буде не лише винаходити нові ідеї й продукти*», але передусім «*знову і знову винаходити самих себе*» [Харарі, 21 урок, 2018, с. 322]. В даній публікації мова йтиме про історію реалізації першої формули Ю. Н. Харарі: здобуття знань у Середньовіччі за формулою **Знання = Священні писання × Логіка**.

Термін «Середні віки» (*medium aevum*) уперше вжили безіменні побожні християни, гадаючи, що вони живуть у проміжку між першим і другим пришествям Христа. У даному нарисі не місце вести дискусію про

термінологію та хронологію Середніх віків. Франческо Петрарка (1304 – 1374) назвав добу, що настала після падіння Римської (Західної) імперії в 476 р. «темними віками» (*saeculum obscurum*), доводячи його до Данте Аліґ'єрі (1265 – 1321) і себе. «Темними віками» Петрарка назвав ті століття передусім через занепад класичної літератури на латині. Через століття його земляк вчений-історик-гуманіст Флавіо Бйондо (1382/1392 – 1463) у творі «Декади історії від занепаду Римської імперії» (*Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*, 1483) визначив «середні віки» (*medium aevum*) періодом між 476 р. і Відродженням (Renesans) класичної латинської мови та літератури у 1460-х рр. [Словарь, 2003, с. 5; Демчук, 2024, с. 9–15].

Термін «Темні віки», що настали одразу після падіння Риму та останніх римлян, насправді не були такими «темними», як їх описали італійські гуманісти. Проте саме завдяки італійським гуманістам, які «свій час» називали не інакше як «Відродженням» після тисячолітнього сну (в значенні відродження античної спадщини), про Середньовіччя сформувався негативний історіографічний стереотип. Тисячолітня епоха суцільних суперечностей, яким насправді було Середньовіччя, на нашу думку, стала одночасно і прірвою, і містком між Античністю та Ренесансом (Відродженням). Розуміючи, отже, період між кінцем V і кінцем XV ст. як Середні віки, в даній статті йтиметься лише про його першу половину: раннє Середньовіччя.

У даній публікації, на основі праць авторитетних медієвістів, автори спробують скласти колективний портрет-образ стану освіти та освіченості у «найтемнішій» століття «темного» Середньовіччя Європи до появи університетів. Хронологічно розглядатимемо період, котрий відбувся між інтелектуалами, які пам'ятали або жили згадками про Рим, Рах Романа й останніми римлянами (напр. Ісідор Севільський), та першими університетами, що виникнуть у Болоньї, Парижі й Оксфордї, котрі започаткують нову сторінку в історії європейської освіти та освіченості. Географія описуваних подій у цій статті обмежуватиметься кордонами сучасної Європи, за винятком тих місць, де прийдеться звернутися до арабського світу – ще одного великого спадкоємця античної цивілізації. Для авторів даної статті розуміння терміну «Середні віки» ближче до визначення А. Гуревича: це «поняття не стільки хронологічне, скільки змістовне» [Гуревич, 2007, с. 263].

Продовжуючи знайомство із темою про стан освіти та освіченості в різні періоди історії людства [про добу Античності див.: Фенич, Алешкевич, 2025, с. 43–58], **метою і завданням** даної публікації є ознайомлення зі станом освіти та освіченістю в період раннього Середньовіччя (до появи університетів). Для цього спробуємо відповісти на такі питання як: 1) проходило утвердження «семи вільних мистецтв» (*septem artes liberales*) у Європі, поділений на три стани: кліриків (*oratores*), воїнів (*bellatores*) і трудівників (*laboratores*); 2) яким було дитинство та виховання середньовічних дітей; 3) що становив собою кодекс чеснот «доброго християнина» і яким чином він виступав супроти семи

його гріхів; 4) місце і роль Каролінзького відродження та внеску Флакка Алкуїна і Рабана Мавра в розвиток ранньосередньовічної освіти; 5) чому історія / історіографія не стали самостійними *artes liberales* у Середньовіччі; 6) якою була роль монастирських і кафедральних (єпископських) шкіл в розвитку освіти та освіченості в середньовічній Європі; 7) визначити місце і роль Біблії, її читання та коментування в середньовічних школах; 8) зрозуміти появу і сутність схоластики; 9) що являла собою освіта у Візантійській імперії: роль Магнаурської вищої школи та університету Пандідактеріон – першого вищого навчального закладу у світі; 10) якою була освіта та освіченість на Русі. Опісля викладу основного матеріалу спробуємо підсумувати, зробити узагальнення та винести уроки-висновки.

Стан дослідження. Чимало питань, пов'язаних із розвитком освіти та освіченості у ранньому європейському Середньовіччі, знайшли своє висвітлення у працях вчених різних національних історіографій за останні сто років. Нашу увагу привернули дослідження Александра Фортунатова – про найвидатнішого діяча Каролінзького відродження Флакка Алкуїна [Фортунатов, 1941, с. 26–46]; Бориса Рамма – про розвиток шкільництва в епоху Каролінзького відродження [Рамм, 1948, с. 135–142; Рамм, 1949, с. 81–116]; Жоржа Дюбі – про мистецтво (в т. ч. «сім вільних наук») та суспільство в Західній Європі у 980–1420 рр. [Дюбі, 1976 / 2003, с. 9–134]; Ольги Добіаш-Рождественської – про духовну культуру Західної Європи у IV–XI ст. [Добіаш-Рождественская, 1987, с. 156–214]; Зінаїди Удальцової – про культуру Візантії у V–XV ст. [Удальцова, 1990, с. 462–470]; Вікторії Уколовой – про середньовічну культуру Західної Європи у V–XV ст. [Уколова, 1990, с. 437–461]; Джозефа Лінча – про Каролінзьке відродження, монастирські та кафедральні / єпископські школи та погляди П'єра Абеляра [1994, с. 119–136, 314–326]; Арона Гуревича – про різні категорії середньовічної культури у Європі [Гуревич, 1972 / 1984 / 2007, с. 15–260]; Філіппа Ар'єса – про дитину та сімейне життя при Старому порядку [Ар'єс, 1999, 416 с.], багатогранний словник проти «брехні в алфавітному порядку» Сергія Аверінцева [Аверинцев, 2001]; Жака Ле Гоффа – про інтелектуалів Середньовіччя та народження Європи [Гофф, 2003; 2007, с. 30–154]; Вадима Ададунова – про духовну культуру французького середньовіччя [2002, с. 139–155]; Наталі Яковенко – про «християнізацію історії» в середньовічній Європі [2007, с. 60–76]; Фердинанда Зайбта – про початок середньовіччя Європи [Зайбт, 2009, с. 15–215]; глосарій середньовічної церкви в іменах, термінах і назвах Надії Керецман [2013; 2015]; Ювала Ной Харарі – про різні рефлексії з історії людства [Харарі, 2016; Харарі, 2018]; Ієна Мортімера – про провідних ініціаторів змін у кожному столітті починаючи з XI-го [Мортімер, 2018, с. 13–64]; Нормана Дейвіса – про народження Європи та Medium Середньовіччя [Дейвіс, 2020, с. 230–397], Стефанії Демчук – про те як жилося дітям у Середніх віках [Демчук, 2024, с. 16–55] тощо.

Нові підходи до історіописання, запропоновані західними істориками та філософами в другій половині

XX ст. на свідомому протистоянні до «традиційної парадигми історії» (Томас Кун) або точніше до «історії за Ранке» (Пітер Берк), передбачають сім протилежних методологій дослідження: 1) всеохоплюючий опис тотальної діяльності людини («усе має історію»); 2) аналіз структур, а не лише опис подій; 3) вивчення історії знизу, тобто з точки зору пересічних людей та їхнього досвіду соціальних змін (історія просто-народної культури), а не лише погляд згори, зосереджений на великих вчинках великих людей (Джим Шарп); 4) залучення усіх видів писемних і візуальних джерел, з якими пов'язана будь-яка діяльність людини, а не лише «документів» офіційного походження в «парадигмі Ранке»; 5) замість мислення історика в категоріях традиційної парадигми, сформульованої у 1920-х рр. Робертом Джозефом Коллінгвудом у формі питання «чому Брут убив Цезаря?», нові історики пропонують мислити в категоріях питання «що, на думку Брута, спричинило його рішення вбити Цезаря?»; 6) замість ранкеанської «об'єктивної» історії з бездоганними «фактами» та «неупередженим» описом подій «як це було насправді» (ідеалу «голосу історії»), нові історики визнають, що нам не уникнути розуміння минулого «під певним кутом зору», наш розум не відбиває реальності безпосередньо, ми сприймаємо його крізь мереживо конвенцій, схем і стереотипів, а тому, послуговуючись цитатою із знаменитого листа редактора «Кембриджської сучасної історії» (*Cambridge Modern History*, публікується з 1902 р.) лорда Джона Емеріха Дальберга-Актона (1834 – 1902) адресованої до міжнародної групи авторів праці, що «наше Ватерлоо має рівною мірою задовольнити французів і англійців, німців і голландців» так, щоб читачі не могли здогадатися, де один автор поклав перо, а другий взяв його до рук, нові історики пропонують «різноголосся», тобто «різноманітні й протилежні голоси»; 7) якщо за Леопольдом фон Ранке (1795 – 1886), історія була тереном чистих фахівців, а XIX ст. – століттям історії та істориків, то більшість нових істориків – також фахівці, але вже не «чисті» монополісти на реконструкцію минулого, вони міждисциплінарники, що вивчають минуле разом із соціальними антропологами, економістами, соціологами, психологами, літературними критиками, політологами тощо [Берк, 2013, с. 14–19].

Перефразовуючи слова французького історика минулого століття Люсьєна Февра (1878 – 1956), про те, що кожне покоління істориків реконструює свої Афіни, свій Рим, свій Ренесанс, ми також спробуємо по-своєму реконструювати стан освіти та освіченості в Європі у ранньому Середньовіччі (до появи університетів). Окремі питання анонсованої в даній публікації теми, як бачимо, достатньо добре висвітлені зарубіжними та вітчизняними істориками й культурологами Середньовіччя, особливо Ольгою Добіаш-Рождественською, Жоржем Дюбі, Джозефом Лінчем, Філіппом Ар'єсом, Жаком Ле Гоффом, Ароном Гуревичем, Сергеем Аверінцевим та ін. Проте узагальненого академічного нарису з історії освіти та освіченості в епоху раннього європейського Середньовіччя в сучасній світовій історіографії не має. Автори статті свідомі своїх методологічних

можливостей і обмежень, тому дана публікація є насамперед добре та відповідально компільованим узагальненим нарисом перевіреного фактичного матеріалу від інших авторів з історії освіти та освіченості в середньовічній Європі до появи університетів.

Освіта та все, що і хто з нею було пов'язане, та освіченість суспільства – це частина культури, індикатор цивілізованості народів. Глибокий знавець середньовічної культури, шанований в західному академічному світі російський медієвіст Арон Гуревич у книзі «Категорії середньовічної культури» (перше вид. 1972 р.) зробив дотепне методологічне зауваження: «Книжкова традиція «учених», перш за все осіб духовного знання, і фольклорна, усна традиція «простаків», «*idiotae*», утворювали два полюси середньовічної культури. Між тим грамотність особливим чином структурує інтелект і те, що широкі прошарки населення залишалися *illitterati*, накладало незабутній відбиток на всю культуру. В цій культурі домінували тексти проголошувані, а не читані, що сприймалися на слух, а не видовищно. Середньовічні автори частіше зверталися до слухачів, а не до читачів» [Цит. за вид.: Гуревич, 2007, с. 41]. До подібного висновку вчений приходить і в іншій своїй книзі «Середньовічний світ: Культура мовчазної більшості» (перше вид. 1990 р.): «Поділ суспільства на невігласів *illitterati*, *idiotae* і письменних, освічених людей віддзеркалювало специфічну культурну ситуацію: книжна, писемна культура існувала у вигляді свого роду острівців в морі систем усної комунікації та трансляції культурних цінностей. Зрозуміло, було б недалекоглядно ставити знак рівності між вченою і книжною культурою, оскільки її носії останньої далеко не були вільні від усної традиції, так само як і носії усної традиції стояли цілком незалежно від культури книги, і тим не менше вказана суперечність реальна і суттєва для розуміння культури XIII ст.» [Цит. за вид.: Гуревич, 2007, с. 375]. Отже, про тих учителів, хто «проголошував», і про тих учнів, хто «слухав», та про культуру невігласів і письменних людей-інтелектуалів у ранньому Середньовіччі, пропонуємо ознайомитися нижче.

Виклад основного матеріалу.

Встановлення нової ери літочислення в 632 р.: «остаточна перемога» Середньовіччя над Античністю та християнства над язичництвом. Замість безкінечних дискусій про те, коли, де і як розпочався перехід від Античності до Середньовіччя, достатньо собі пригадати біографію Августина Аврелія (354 – 430 рр.) – єпископа північно-африканського міста Гіппон. Перехід людини та суспільства із поганства у християнство задокументовано на його власному прикладі у творах: «Сповідь» (*Confessiones*), написаної після 387 р., трактаті «Про Місто Боже» (*De Civitate Dei*), написаного після взяття Риму вестготами Аларіха у 410 р., та у передсмертному творі «Розрада в філософії», в якому містяться такі слова: «Найтяжче лихо, це думка, що колись ти мав щастя». Августин Блаженний залишався беззаперечним інтелектуалом, теологом і Отцем Церкви № 1 аж до Томи Аквінського (другої половини XIII ст.) незважаючи на те, що належав до епохи

Античності, а не Середньовіччя [Аверинцев, 2001, с. 15–17; Керецман, 2015, с. 7–9]. Перехід від Античності до Середньовіччя завершився в часи «останніх римлян», почесний титул / звання яких дісталось Аніцію Мавлію Северину Боецію (бл. 480 – 524/526 pp.) і Флавію Магну Аврелію Кассіодору (бл. 480/490 – 585/590 pp.) [Пор.: Уколова, 1990, с. 438–439], і, звісно, всіх людей, що жили в їхню добу.

«Остаточним» вододілом між Античністю і Середньовіччям, вважаємо появу нового християнського літочислення, що було започатковано в першій половині VI століття. Святкування Христового Воскресіння (Паски) одразу після акту Воскресіння у різні дні весни та Різдва Христового 25 грудня починаючи з IV ст. раз у раз привертало до себе увагу інтелектуалів вираховувати *точну дату* зачаття, народження, смерті та воскресіння Ісуса Христа. Християнське і поганське Середньовіччя продовжують жити за римським, юліанським календарем, але з'являються важливі нововведення. До цього часу людство користувалося різними системами літочислення. *Грецька ера* – таблиця грецьких олімпіад, чотирирічних циклів між Олімпійськими іграми, почавшись за Олімпіади Кореба 1 липня 776 р. до н. е., тягнулася аж до кінця IV ст. н. е. *Вавилонська ера Набосара*, якою користувалися александрійські греки, була відома за середньовічної доби з праць Птолемея: її початок відповідав середі 26 лютого 747 р. до н. е. *Македонська ера Селевкідів*, що почалася зі вступу до Вавилону Селевка Нікатора 311 р. до н. е., широко визнавали в Леванті. Євреї знали її як «еру договорів» і користувалися нею до XV століття. *Римська ера* рахувала роки «від заснування міста» 753 р. до н. е. В Іспанії за початок ери цезарів правив 39 р. до н. е., коли Октавіан завоював Іберію. Цю еру перейняли вестготи, і вона зберігала чинність у Каталонії до 1180 р., у Кастилії до 1382 р., у Португалії до 1415 року. *Мусульманська ера хіджри* почалася з утечі пророка Мохамеда в Медину, і її початок відповідає п'ятниці 16 липня 622 р. н. е.; ця ера й досі чинна в усьому мусульманському світі [Дейвіс, 2020, с. 284].

Для християн, як і для євреїв, першою історичною датою був рік створення світу – *Annus Mundi*. До середини VI ст. християнський і поганський світ колишньої Римської імперії жив за старим, юліанським літочисленням встановленим двома александрійськими компютистами: ця ера умовно рахувалася з 5508 р. від «встановлення світу». Візантійська церква визначила його як 5509 р. до н. е. і він з 44 р. до н. е. аж до нині є основою церковного (юліанського) календаря в багатьох державах православного світу – у Греції, Росії та в Україні (донедавна). Він є основою і для Єрусалимської церкви – першої церкви Хреста. Коптська та Александрійська церкви визначили той рік як 5500 р. до н. е. Єврейські вчені вибрали 3760 р. до н. е. як початок новітнього єврейського календаря. Англійська церква за архієпископа Ашера у 1650 р. вибрала рік свого відліку 4404 р. до н. е. [Дейвіс, 2020, с. 284].

В епоху імператора Юстиніана (527 – 565 pp.) у Християнській церкві вперше виникла потреба почати літочислення з нової дати, яка б знаменувала початок

Християнської ери. Перші розрахунки літочислення від Різдва Христового (або від нашої ери) походять від «скіфського монаха» із Малої Скіфії (нинішньої Добруджі, яка тоді була візантійською провінцією Скіфія), римського абата **Діонісія Малого (бл. 470/475 – бл. 544/550 pp.)**. Після перебування в монастирі поблизу Антіохії Exiguus / Ексігуус (так називають Діонісія Малого латинські джерела) прибув до Константинополя, щоб вивчити грецьку та латинську мови. Відтак, не раніше 497 р., монах прибув до Рима, де знайшов притулок в монастирі св. Анастасія на Палатинському пагорбі. Про Діонісія Малого писав лише його друг Кассіодор у 556 р. у творі «Встановлення божественних писань» (I, 23) [Донини, 1989, с. 63, 315. Пор.: Добиаш-Рождественская, 1987, с. 191]. За дорученням папи Іоанна I (523 – 526) Діонісій Малий у 525 р. склав пасхальні таблиці, а також упорядкував церковно-правові документи до Четвертого Вселенського собору, який відбувся в Халкідоні у 451 р. [Керецман, 2015, с. 81–82]. Діонісій Малий уперше склав папські декреталії в окремий збірник, названий за його іменем «Діонісіана» (*Dionisiana*) [Усков, 2003, Папство, с. 349].

Працюючи над тим, як зафіксувати на всі роки дату святкування Пасхи, встановленої ще на першому Соборі в Нікеї у 325 р., але ще не всіма церквами признаної, особливо на Заході, Діонісій Малий відчув необхідність уточнити (а точніше встановити) дату народження Ісуса на основі тих не багатьох туманних і суперечливих відомостей, які походять з двох із чотирьох канонічних Євангелій. Так у **532 р.** він прийшов до висновку, що відлік років слід оперти на Христове втілення і починати з Благовіщення, коли Діва Марія зачала від Духа Святого. Він визначив ту дату – перший день першого року – як 25 березня, після якої Ісус народився через дев'ять місяців 25 грудня 753 р. від заснування Рима, а отже, 754 р. є першим роком нової християнської ери [Донини, 1989, с. 315; Гофф, 2007, с. 46; Дейвіс, 2020, с. 283]. Всі попередні роки, раховані у зворотному напрямі, слід позначати як *ante Christum* (AC) – до Різдва Христового (до Р. Х.), а усі наступні роки мали бути «роками після втілення», тобто *Anni Domini* (AD) – «роками нашого Господа» – по Різдву Христовому (по Р. Х.). Нульового року не було [Дейвіс, 2020, с. 283].

Конкретніше Ісус, за Діонісієм Малим, народився на тридцять перший рік правління римського імператора Октавіана Августа (правив з 27 р. до Р. Х. – до 14 р. після Р. Х.), оскільки тоді проводили перепис населення, але він припустився прикрої помилки. У Новому Завіті згадано, що Ісус народився за юдейського царя Ірода, а Ірод Великий, як точно відомо з письмових джерел, помер весною 4 року до н. е., а значить задовго до народження Ісуса, який, за підрахунками Діонісія Малого, народився тоді в 4 р. н. е. Проблема полягає в тому, що згідно з євангелістами, Ірод Великий, коли дізнався від єгипетських волхвів, що у місті Давидовому Віфлеємі народився Месія – Цар Юдейський, начебто віддав наказ убити усіх немовлят віком до двох років. Якщо це правда, то народження Ісуса мало відбутися до весни 4 р. до н. е., але тоді не проводився ніякий перепис населення. А по-друге, Ісус точно відомо, що був страчений 14

нісана (3 квітня) 33 р. н. е. за рішенням римського прокуратора Юдеї Понтія Пілата. Тоді, за розрахунками Діонісія Малого, йому мало бути не більше 29 років від народження. А це вже не співпадає із повідомленнями всіх євангелістів та інших писемних джерел, які майже однаково сповіщають, що Ісус розпочав свою публічну проповідницьку діяльність у 27 чи 28 р. н. е., або у свої 27 чи 28 років від народження. Саме ця відмінність і створює найбільше проблем у христології: якщо йти за євангелістами, то Ісус прожив 37 повних років свого земного життя, а якщо триматися розрахунків Діонісія Малого, то лише 29 років; проте ні за одними, ні за іншими розрахунками не впливає, що Ісус був розп'ятий і помер у 33 роки свого життя!

З огляду на великі труднощі, аж ніяк не дивно, що Діонісієве визначення дати народження Ісуса Христа згодом виявилось хибним. Діонісій прирівняв свій перший рік нової, християнської ери до 1 року 195-ї олімпіади, до 754 р. АУС і – хибно – до «консульства К. Цезаря, сина Августа, і Л. Емілія Павла, сина Павла». «Насправді, – зауважує Норман Дейвіс, – нема жодних доказів, що Христос і справді народився 1 р. н. е. Залежно від того, якого Євангелія дотримуватися – від Луки чи від Матвія, – християнська ера почалась або з останнього року владарювання Ірода Великого (4 р. до н. е.), або з року першого римського перепису в Юдеї (6–7 рр. н. е.)» [Дейвіс, 2020, с. 284]. На думку Ж. Ле Гоффа, «...насправді початок християнської ери відповідає приблизно 4 року нашої ери. До того ж Церква довго не могла встановити для всього християнського світу єдину дату початку нового року. Найчастіше в цій якості використовували три дати: 25 грудня (різдвяний стиль), 25 березня (день Вовлчення, благовіщенський стиль) і, нарешті, пасхальний стиль – в цьому випадку початок року визначався Паскою, яка випадала на різні дати» [Гофф, 2007, с. 46].

Не дивлячись на таку «дрібничку» в датуванні двох найважливіших дат у житті будь-якої людини, а тим більше в житті родоначальника найбільшої світової релігії – дати народження і дати смерті Ісуса Христа, розрахунки Діонісія Малого, позбавлені якого-небудь елементарного математичного, критичного, логічного підходу, були проігноровані. Тим не менше ідея римського монаха скіфського походження розпочати вести нове літочислення через півтисячоліття після не точно встановленого дня народження Ісуса припала до душі римському імператору Юстиніану та другому поколінню Отців Церкви, до якого належав і сам Діонісій Малий, з політико-богословських, а не з біофізіологічних причин. Нову християнську еру прозвали «вульгарною» (*vulgaris*), що в перекладі означає народна [Донини, 1989, с. 316]. Нововведення літочислення «до і після Христа» = «до і після нашої ери», на думку Амброджо Доніні, «підводить нас до початку нової епохи в історії. Відновлення римського світу було віднині неможливо. В момент краху античних економічних і соціальних структур стало фактом усвідомлення на деформованій релігійній ідеологічній основі початку нової ери» [Донини, 1989, с. 316]. Щоправда, як відомо, вона прийде не одразу і не однаково до всіх народів і країн Європи та світу.

Християнській ері довелося довго змагатися із численними конкурентними системами літочислення. Це і зрозуміло: в архаїчних суспільствах час сприймався циклічно, як «вічне повернення», тобто в системі цінностей античних суспільств найбільш значущим було повернення до минулого (за словами А. Гуревича вони «*рухалися вперед з головою, повернутою назад*»), то християнство, спираючись на старозавітну концепцію часу, орієнтовану на майбутнє, на очікуваний прихід месії [Гуревич, Время, 2003, с. 96]. В суспільних документах розуміння часу «до і після Христа» = «до і після нашої ери» закріпилося теж не одразу: на землях Італії нове літочислення було прийнято найшвидше, в Англії – вперше у 604 р., на європейському континенті поняття вперше було вжито в королівському дипломі Карломана у 742 р. щодо території Франції [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 191], а завдяки церковній реформі Каролінгів поширилося між народами та країнами Західної Європи [Керецман, 2015, с. 82]; в Римі, в офіційних актах понтифіків (римських пап), поняття з'явилося вперше у 968 р. при Йоанні XIII; у Візантії виходили з дати створення світу, яку Константинопольський собор у 681 р. (третій під цим іменем і VI-й Вселенський) фіксував під 5509 р. до н. е.; в німецьких землях – у XI ст.; в Іспанії до XIV ст. продовжували рахувати роки від ери Августа (38 р. до н. е.) [Донини, 1989, с. 316].

Нова ера літочислення символізувала «перемогу» християнства над язичництвом і Середньовіччя над Античністю. Перехід від язичництва до християнства (процес, який тривав тисячу років з IV до XIV ст. включно) супроводжувався істотною перебудовою всієї структури часових уявлень у Європі. Язичницький календар, який відображав природні ритми життя, був призвичасний до потреб християнського літургійного календаря. Церковні свята, які відзначають поворотні моменти річного циклу, брали свої витoki ще з язичницьких часів. Аграрний час був разом із тим і часом літургійним. Рік розмежовувався святами, що знаменували собою події із життя Христа, днями святих. Рік починався в різних країнах не в один і той же час, а найчастіше з Різдва, зі Страсного тижня, з Благовіщення. Відповідно відлік часу вівся за числом тижнів до Різдва і після і т. д. Довгий час богослови та Церква противилися тому аби рахувати новий рік від 1 січня, тому, що це було язичницьке свято; але 1 січня – також і день обрізання Ісуса. Для основної маси населення головним орієнтиром стану часу був дзвін церковних дзвонів. Середньовічні люди впізнавали час здебільшого не візуально, а по звуку. Таким чином, час і його потік контролювався духовенством, Церквою. Тим часом історія в Середні віки залишалася переважно історією феодалних родів і династій, тоді як у свідомості простолюду, як це довів на прикладі сільського поселення Монтаяю в піренейській Франції Еммануель Леруа Ладюрі, історія майже зовсім була відсутньою [Гуревич, 2007, с. 94, 95, 97].

У VII ст. на Заході широко розповсюдилася ще одна новація, а саме – використання дзвонів, що потягнуло за собою будівництво дзвіниць. Конкретні години обиралися довільно, часто за бажанням

монахів, але удари дзвону були чутні всюди й в містах, і в селах. Таким чином, основним нововведенням стає звичай відміряти час і гучно повідомляти про поточний час [Гуревич, 2003, с. 86–97; Гофф, 2007, с. 47]. Відповідь на питання, котре на початку V ст. поставив Аврелій Августин – «що є час?», дав у XII ст. Бернард Клервоський: «Немає нічого дорожчого за час». Винайдення в кінці XIII ст. механічних годинників, які встановлювалися на вежах соборів і ратуш у великих містах Європи, символізувало, на думку Жака Ле Гоффа, початок переходу від «часу церкви» до «часу купців», тобто поступову втрату Церквою контролю над часом [Гуревич, 2003, с. 99; Гофф, 2007, с. 47].

Отже, як бачимо, перехід літочислення від «створення світу» чи від «заснування Риму», тобто до нашої ери / до народження Христа, – до нашої ери / після народження Христа, розтягнувся на віки. Проте сам факт його встановлення Діонісієм Малим та прийняття християнською Церквою в першій половині VI ст. став остаточним розділом між старим (античним) і новим (середньовічним) часом. Однак, ще тривалий період історії, аж до реформи юліанського календаря, яку запровадив папа Григорій XII у 1582 р., та появи першої науково-критичної праці авторства видатного пізньоренесансного вченого Жозефа Скалігера (1540–1609) «Про реформу часу» (*De Emendatione Temporum*, 1583), яка стала зародком нової науки хронології й сучасних вимірів історичного часу, жодне існуюче до тоді літочислення (східне, античне, християнське) не було точним [Дейвіс, 2020, с. 284].

Антична спадщина Середньовіччя. Середньовіччя, на думку відомого французького історика-медієвіста Ж. Ле Гоффа (1924–2014), успадкувало від Античності **чотири спадщини**: 1) *спадщину Греції* – образ героя-воїна, який набуде християнських рис мученика, святого; гуманізм, який модифікується в християнський; культову споруду – храм, що перетвориться в церкву; вино, – яке через посередників римлян стане напоєм аристократії та одним зі Святих Дарів (кров Христа); місто – поліс – далекий предок середньовічного міста; демократію; концепт Європи; 2) *спадщину Риму* – латинська мова – основа культури, а коли в X ст. її потіснить «вульгарна» мова народів, її прямими спадкоємцями стануть мови романської групи: французька, італійська, іспанська і португальська; військове мистецтво – від батька-теоретика Вегетія (бл. 400 р.); архітектура та кам'яні будови – від теоретика Вітрувія; дороги та прилегла до них інфраструктура; відносини протиріч і взаємодоповнень між містом і селом; римське право – перший Болонський університет XII ст., що став цитаделлю європейського правознавства; наукова класифікація і практика викладання *семи вільних мистецтв* двох циклів *трівіум* і *квадрівіум*, що походить від теоретика початку V ст. Марціана Капелли; особу і культ імператора – «цезаря» або «кесаря», що стане царем, королем, кайзером; від греків і римлян – термін «тиран» для позначення дурного правителя; 3) *трихфункціональну індоєвропейську схему правильного християнського суспільства* поділеного на рівноправні один до одного стани

священників (*oratores* – тих, хто молиться), воїнів (*bellatores* – тих, хто воює) і трудівників (*laboratores* – тих, хто працює); 4) *біблійську спадщину* – Біблія – це енциклопедія та фундаментальний підручник історії для середньовічної людини. «Не слід забувати, – пише Ж. Ле Гофф, – що історична пам'ять, яка стала ключовим елементом європейської свідомості, має подвійне джерело: це не тільки твори «батька Історії» Геродота, але і Біблія» [Гофф, 2007, с. 26–29].

Після 382 р. єдиним виразником інтелектуальної культури та освіченості в християнській Європі (і на Близькому Сході) залишалася Церква. Розкидані по десятках осередків кілька сотень письмених ченців та церковних ієрархів уособлювали елітарну культуру раннього Середньовіччя, яка вивисувалася над світськими людьми – носіями примітивної культури. Завдяки знанню латинської мови освічені представники Церкви здійснювали контроль над процесом засвоєння багатой спадщини античної цивілізації. Такі особи відбирали давні трактати для переписування в монастирських і єпископських скрипторіях та бібліотеках, а отже, – генерували й вживляли в колективну свідомість суспільства певні, корисні з погляду церковної доктрини, принципи його існування. Монопольне право духовенства на інтелектуальну культуру тривало до XII–XIII ст. [Ададунов, 2002, с. 139].

Суспільство кліриків (*oratores*), воїнів (*bellatores*) і трудівників (*laboratores*). Молитися, правити, працювати – ось біблійне призначення людства. «*Tu supplex ora, tu protege, tuque labora*» – «*Tu – смиренно молися, ти – борони, а ти – трудися*», – заповідає Христос словами св. апостола Павла (Пор.: 1 послання ап. Павла до Тимофія, 3: 1–13). «*Tu ora, tu rege, tuque labora!*» – «*Tu – молися, ти – керуй, а ти трудися!*». Середньовічне суспільство охоплювало цілий християнський світ як *Societas christiana*. Державу і суспільство розрізняв уже грецький мислитель Арістотель, але його твори в Європі набули популярності лише після XII століття. Тож найбільший вплив тут мав північноафриканський єпископ і Отець Церкви Августин Гіппонський. Августинове суспільство, *civitas*, означало або суспільство Бога, або суспільство диявола; *civitas terrena* – земна держава, на думку Отців Церкви, була сумішшю того і того. В другій половині IX ст. англійський король Альфред Великий, в тексті перекладу на давньоанглійську мову твору Боеція, є вставка, в якій правитель спирається на тих, хто «молиться» (*gebetman*), «воює» (*fyrđman*) і «трудиться» (*workman*). Під останніми розумілися переважно селяни [Зайбт, 2009, с. 129–132].

Про потрібне суспільство в Європі заговорили на початку XI століття. Арон Гуревич звертається до епізоду із тексту «Розмови» англійського церковного письменника Ельфріка початку XI ст., в якому Учитель розпитує представників різних професій про їх заняття. Поряд із монахом, землеробом, ткачем, солеваром, риболовом, мисливцем, ковалем названий і купець (певно, вперше в писемній традиції). Підводячи підсумок розмові, Учитель надає перевагу праці орачу, оскільки він всіх годує [Гуревич, Купцы, 2003, с. 248]. Перед 1030 р. єпископ Адальберон Ланський (947/950/557 – 1030/1031) в абатстві Сен-Віктуар на

півночі Франції в сатиричній поемі «Carmen ad Rotbertum regem Francorum», написаної у формі діалогу-суперечки з абатом Ключі Оділоном, звернувся до короля Франції Роберта II Благочестивого, якому була вона присвячена, з посланням-пересторогою, де були такі слова: «*Віriamo в єдність Господнього дому, а все ж він – тридільний. Хтось до молитви стає, хтось – до бою, а хтось до роботи: трійця чинів одностайна, якій невідомі розколи. Перший – служінням підтримує цілість; а два позостали, кожен по-своєму діючи, – кожному втіху приносять*». Іншими словами, це була теорія про триєдиний устрій суспільства, що відповідало триєдиному Богу, котре складалося із трьох розрядів (*ordines*): духовенство (*oratores*) піклується про духовне здоров'я держави; рицарство (*bellatores, pugnatores*) – охороняє його, а трударі, працюючі (*oratores, laboratores*) – годують його. Порухення цієї гармонійної єдності загрожує великим згубними наслідками для всього організму. Близько 1300 р. Гугон Трімберзький написав бестселер. Дорогою через одне село його оточили селяни й запитали: «*Чому ми повинні мучитися, а ти живеш собі, горя не знаєш?*», на що він відповів: «*Ви – потомки Хама. Батько Ной прокляв його і призначив, що він буде слугою. Тож і вам бути слугами!*». Це була відповідь із Біблії – Книги книг. Він їм нагадав про божественне походження різниці між панами та слугами. Насправді ця історія в Книзі Буття (гл. 9) описана трохи інакше: коли Хам знайшов свого п'яного батька Ноя у наметі голим, він розповів про це своїм братам; ті ж прикрили його, щоб зберегти батьківський авторитет. Після цього батько присудив Хамові бути рабом у власних братів. У Гугона є такі слова: «*Попи, рицарство й землероби – Одна родина від природи...*» [Зайбт, 2009, с. 129–142. Пор.: Гофф, Труд, 2003, с. 536].

Трьохфункціональна індоєвропейська схема, виражена в формулі «*oratores, bellatores, laboratores*» – «*священники, воїни, трудівники*», добре описана Жоржом Дюмезілем. Вперше вона була виявлена в реальному житті в Англії у IX ст., а повсюди в Європі перемогла з XI ст. і проіснувала аж до скликання у 1787 р. депутатів від трьох станів напередодні Французької революції [Гофф, 2007, с. 293–296]. Попри те, що трьохфункціональна схема поділу суспільства на три розряди (*ordo*) була більше інтелектуальною конструкцією, ніж відображенням соціальної дійсності, тим не менше, під *ordo* людей, що моляться (*oratores*) документи зазвичай розуміли лише духівництво і чернецтво, під *ordo* людей, які воюють (*bellatores*) – рицарів, міністеріалів і інших воїнів, а під *ordo* людей, що трудяться (*laboratores*, або *aratores* – орачі) – селян, ремісників і купців [Гуревич, 2007, с. 402].

Найгірша ситуація була із розумінням поняття «труд» / «праця». До XI – XIII ст. середньовічний Захід не мав терміну для позначення того, що ми сьогодні називаємо працею. Попри біблійні сюжети про працю (створення Богом світу за шість днів, оброблення Едемського саду, працю трьох синів Лемеха, про нагороду працюючому за труди свої...), греко-римське розуміння праці у формулі «*гідні люди не трудяться*», терміни *labor, laborarium, laboratus, laborator* (зусилля, страждання, труднощі, придбання) отримують

довершену форму у монастирській формулі: «*молися і працюй*» (*ora et labora*). В каролінзьку епоху була визнана праця ремісників у двох рядах понять: *ars, artifex* і *opus, opera, operari*. Тоді щодо ремісників вперше з'являється вираз *artes mechanicae*, що означало зрівняння з «вільними мистецтвами» (*artes liberales*) [Гофф, Труд, 2003, с. 535].

Кожна із соціальних категорій середньовічного суспільства мала різний стосунок до освіти та освіченості. З усіх трьох категорій у ранньому та високому Середньовіччі суцільно неграмотним було лише селянство. В очах вагантів (*clerici vagantes* – бродячих кліриків) XII–XIII ст. селянство знаходиться поза культури й тому не заслуговує того, аби їх вважали людьми. Лише у другій половині Середніх віків частина селянських дітей могла здобути початкову освіту в приходських школах і лише дехто вже був здібним читати [Гуревич, Крестьяне, 2003, с. 239–247]. Відсутні до XI ст. в писемній традиції згадки про купців, за родом свого ремесла вимагала, що вони мусили бути освіченими та забезпечити освіту своїм дітям. Попри те, що з офіційної точки зору Церкви «*ремесло купців не угодно Богу*» (Іоанн Златоуст), їхня професія диктувала необхідність мати й оволодівати новими знаннями, кращою орієнтацією в часі просторі. Вміння читати та писати, рахунок і розрахунок входили в суму вимог, яке вимагало від купця його ремесло. Багато купців намагалися дати освіту своїм дітям для того, аби ті могли вести ефективно справи. В містах Європи у XII – XIII ст. з'являються світські (комунальні) школи, в якій діти містян отримували знання, необхідні для їх практичної діяльності. Починає складатися «арифметична ментальність», розповсюджується професійна грамотність тощо [Гуревич, Купцы, 2003, с. 248–249].

Із усіх трьох кластерів суспільства, однак, лише *oratores* могли виконати роботу *bellatores* і *laboratores*, проте ті – не могли виконати роботу *oratores*: в цьому і полягає велика між ними відмінність. Місія *oratores* в епоху Середньовіччя була абсолютною і саме від цих людей за великим рахунком залежав стан освіти та освіченості в європейському суспільстві.

Дитинство та виховання дітей. На відміну від Античності, коли виховання дітей і юнаків було спрямовано на формування повноцінного громадянина поліса і держави, в Середньовіччі головний акцент робився на підготовці дітей до праці дорослих та вихованні християнських цінностей. Античному ідеалу тілесної сили та краси християнство протиставляло людину, заклопотану спасінням своєї грішної душі. Від Античності Середні віки успадкували деякі елементи шкільного навчання, але разом з тим помітну роль грали ті традиції, які походили із германської давності. У германців, наприклад, поширеним був звичай віддавати дитину на виховання в чужу сім'ю. Ця традиція збереглася: відносини між вихованцем і вихователем нерідко були тіснішими, ніж відносини між сином і батьком. Дитинство в Середні віки не було довгим. Дитина з ранніх років при звичаювалася до життя дорослих у прямому і переносному значенні: вони були свідками сексуального життя своїх батьків, жорстоких публічних страт, ставали до шлюбу по досягненню 12

років (дівчата) і 14 років (хлопці). Тих, хто дожив до 35–40 років, вважався старим [Гуревич, Дитство, 2003, с. 139–142].

В писемних і візуальних джерелах та історичній літературі усталилися два протилежні погляди на середньовічну дитину та її виховання: надто песимістичний у Філіпа Ар'єса (1914 – 1984), відомого французького історика повсякденності, сім'ї та дитинства, та надто оптимістичний у маловідомої української історикі Стефанії Демчук.

Ф. Ар'єс характеризує середньовічну цивілізацію як «цивілізацію дорослих», в котрій в дитині бачили «маленького дорослого». На думку вченого, для Середньовіччя не характерна педагогіка, яка б враховувала особливості дитячої психології. На думку Ф. Ар'єса, дитина в середньовічному суспільстві росла як дикунчик і не піддавалася ні примусу, ні упокоренню, ні вихованню. Цьому ж сприяла і християнська дидактика: вся література і теологія були адресовані не стільки спеціально дітям, юнакам чи дорослим, скільки всім вірникам. В її основі лежала думка про спасіння душі та подолання гріховних навичок людини. Це впливає із текстів усіх «зерцал» (*specula*), це впливає із твору П'єра Абеляра, що містить повчання його сину Астролябію [Ар'єс, 1999. Пор.: Гуревич, Дитство, 2003, с. 140–141]. Іншого ставлення до дитини та її потреб чекати в суспільстві, де поняття особистості та індивідуальності до інтелектуального відродження XII ст. взагалі відсутнє, а їхня персоналізація упродовж цілого Середньовіччя визначалася виключно Церквою [Гуревич, Личность, 2003, с. 263–264], було годі.

Ф. Ар'єсу заперечує, хоч і не користується його текстами, сучасна київська історикinja С. Демчук. Наприкінці XI ст. на латинську мову було перекладено трактат арабського лікаря IX ст. Йоганніціуса «Ізагог» («*Isagoge ad Tegni Galieni*»), який у XII ст. використав анонімний автор «*Tractatus de quaternario*», а також його часто цитують майже у всіх трактатах, дотичних до теми людської природи. «Ізагогу» поділяє життя людини на чотири періоди: «Перший період – юність (*adolescentia*), яка, на думку декого, має теплу та вологу природу й триває від народження до 25 чи 30 років. На думку тих самих, молодість (*iuventus*) має гарячу й суху природу та триває до 45 чи 50 років. Старість (*senectus*) же холодна й суха та тягнеться до 55 чи 60 років. Наступною йде дряхлість (*senium*), за природою холодна й волога, і триває до кінця життя» [Цит. за.: Демчук, 2024, с. 19]. Погляд лікарів кореспондувався із чотирма порами року або чотирма стихіями.

По цьому Йоганніціус наводить погляд філософів: подібно до піфагорійців, Птолемея і християн їхнє число періодів життя людини дорівнює семи – числу небесних тіл. А саме: 1) раннє дитинство – триває від народження до чотирьох років і перебуває під впливом Місяця та має холодну й вологу природу; 2) дитинство – охоплює період від 4 до 14 років, наділене покровительством Меркурія та мінливою природою, що коливається між сухою і вологою, гарячою і холодною стихіями; 3) юність (від 14 до 22 років) керується Венерою та є гарячою і менш вологою природою; 4) молодість (від 22 до 41 року) є сухою й

гарячою та перебував під покровительством Сонця; 5) старість (від 41 до 56 років) асоціюється із Марсом, вона вже не така гаряча, але все ще суха; 6) дряхлість (триває від 56 до 68 років) перебуває під впливом Юпітера, ще суха, але вже то гаряча, то холодна; 7) немічність (після 68 років і до смерті) – під покровительством Сатурна, холодна й суха [Демчук, 2024, с. 20–21].

Гільйом із Коншу у трактаті «Філософія світу» (*De Philosophia mundi*, XII ст.) також звернувся до питання про чотири періоди в житті людини, оцінивши їх з погляду інтелектуального розвитку особи. *Дитинство* (*pueritia*) для нього гаряче й вологе. Надмір флегми призводить до появи шкідливих для ясності розуму випарів, і тому цей вік не підходить до навчання. Наступний період *молодість* (*iuventus*) – гарячий, але сухий, тож шкідливі випари виробляються в значно меншій кількості й, відповідно, настає час для навчання. *Зрілість* (у Конша «старість» – *senectus*) суха, але холодна, саме тому пам'ять ще сильна, проте тіло вже починає слабшати. Останній період життя – *дряхлість* (*senium*), холодна й волога, тож і пам'ять слабшає, і людина розумом наче повертається у дитинство [Демчук, 2024, с. 22].

На підставі наведених та проаналізованих текстів (а також ілюстрацій, котрі ми випустили) С. Демчук приходить до наступних висновків: дитинство триває десь до 14 років, приблизно в сім років розум дитини набуває потрібної для навчання гостроти, і найголовніше: «*Ні лікарі, ні філософи чи теологи, чий голоси особливо сильні в середньовічних текстах, не сприймають дітей як маленьких дорослих – радше як особливий період в житті людини, що потребує обайливого ставлення та турботи*» [Демчук, 2024, с. 24].

Середньовічна дитина шкільного віку вживала алкогольні напої: переважна більшість і лікарів, і теологів у своїх трактатах радили дитині пити вино (здебільшого біле) добре розведене з водою [Демчук, 2024, с. 29–30]. Іграшки дітей (з дерева, білої глини, тканини, шкіри) обмежувалися брязкальцями (перевагу мала грецька свинка), ходунками, дерев'яними кониками, ляльками, іграшковими лицарями, а найбільш поширеними іграми були ті, які описані на картині Пітера Брейгеля Старшого «Дитячі ігри» (1560) в його рідних Нідерландах. Це астрагал, або гра в кості, гра в кульки, імітаційні ігри переважно на релігійну тематику тощо [Демчук, 2024, с. 30–39].

Єдиним середовищем, в якому від батьків християнська спадщина вимагала належним чином піклуватися про своїх дітей та займатися їхнім вихованням, були священницькі родини. Як впливає із вчення ап. Павла, одного із двох стовпів, на яких збудована Церква Христова, «*єпископ має бути бездоганний, чоловік однієї дружини, тверезий, розважливий, чесний, гостинний, здатний навчати*» ... «*який добре управляє своїм домом, дітей тримає в послузі, з усякою повагою*»; диякони – «*кожний нехай буде чоловіком однієї дружини, – які добре виховують дітей та порядкують у своїх домах*» (1 Послання апостола Павла до Тимофія, 3: 2, 4; 12). Інші стани суспільства (воїни та трудівники) такої християнської місії не мали, тому виховання і навчання дітей в

середньовічній Європі було обов'язком лише у родинах священників, а отже, переважно тільки від них залежав стан освіти та освіченості в суспільстві.

Слід пам'ятати, що ранньосередньовічні трактати й поради стосуються дітей знаті та містян. Майже загальним явищем було, коли дитина (хлопчик) у 8–12 років або ставали учнями у майстерні своїх батьків, родичів чи інших ремісників, або йшли на службу як пажі (хлопчики) чи фрейліни (дівчатка) при дворі феодала чи навіть монарха. Про життя селянських дітей почнуть писати під кінець Середньовіччя, тому історикам залишається лише припускати й здогадуватися як вони могли жити у перші століття Середніх віків [Демчук, 2024, с. 46–47].

Підсумовуючи цю частину нариса, сказати, що середньовічним дітям жилося небезпечно все одно, що нічого не сказати, адже за різними оцінками кожна третя або четверта дитина помирала у віці до 15 років, правда з іншого боку трохи перебільшеною є теза про «маленьких дорослих». Тож середньовічні діти звісно є «іншими» за дітей інших епох, але одночасно й «такими самими» [Демчук, 2024, с. 53–54].

Розкрита книга і різка в руках учителя або тілесні покарання як стимул до навчання: методика Лібанія. Заірнувши за лаштунки шкільної освіти дозволяють твори давньогрецького ритора доби пізньої Римської імперії **Лібанія / Ліванія** (314 – 393/394), випускника філософської школи Діофанта, автора десятків промов, роз'яснень, тисячі листувань, автобіографії. Послідовний язичник Лібаній мав свою школу риторики, яку закінчили найвизначніші Отці Церкви – Василій Великий, Іоанн Золотоустий, Григорій Богослов. У своїй школі Лібаній наслідував класичні зразки античної освіти, за що його прозвали «малим Демосфеном». Для однієї з вправ у красномовстві (так званої прогімнасти) Лібаній обрав вираз, який приписав Ісократу: «*Коріння навчання гірке, але плоди – солодкі*». Якщо юнак не вивчив текст, або вивчив його погано, на нього чекали гнів, образи, удари, погрози, а якщо він його вивчив, то він отримував найвищу нагороду: відсутність усіх покарань без жодної похвали. Пресинг учителя вдома продовжують вимогливі батьки. Лібаній не уявляв успішної людини, яка не «з'їла» гіркого кореня – не навчалась у страху моральних і фізичних покарань, адже тільки в такий спосіб, під тяжким тиском, можна стати добрим фахівцем (у випадку античної школи – оратором) [Демчук, 2024, с. 193–194].

Як впливає із мініатюри «Кодекса Манесса» (848) у класі перед сидячим на узвишші учителем біля його ніг сидять парами по двоє учнів, а навпроти по лівий бік – учитель-клірик із різкою в руці. Перед вчителем на трибуні (катедрі) лежить розкрита книжка, а в одній руці – різка (лозина). З цієї картини впливає тільки одне: освіту в середньовічній школі не можливо собі уявити без тілесних покарань, бо саме так уважалося можна було найкраще засвоїти знання [Демчук, 2024, с. 193]. І це правда, проте правдою є й те, що ці уявлення Середньовіччя успадкувало від Античності, а не було їхнім винахідником, як це представили людству ренесансні мислителі. У Лібанія були свої послідовники: Робер Меленський, Джон (Іоанн)

Солсберійський, П'єр-Жан Ольє, Жан Жерсон, але про їхнє вчення йтиметься в наступному нарисі.

Кодекс чеснот «доброго християнина» супроти семи його гріхів. В добу Античності, як відомо, кожний «добрий муж» (*vir bonus*) мусив мати ряд чеснот (*virtutes*), набір яких охоплював наступні моральні характеристики: 1) *fortitudo* (мужність), 2) *pietas* (побожність), 3) *fides* або *fidelitas* (вірність), 4) *dignitas* (гідність, стриманість), 5) *justitia* (справедливість), 6) *clementia* (милосердя), 7) *humanitas* (людяність), 8) *constantia* (стійкість), 9) *gravitas* (поважність, серйозність), 10) *prudentia* (розсудливість, передбачливість), 11) *liberalitas* (щедрість, турботливість про «публічне благо»), 12) *modestia* (поміркованість), 13) *verecundia* (скромність). З перемогою офіційного християнства над поганством (IV – VI ст.) поняття «добрий муж» почали ототожнювати з поняттям «добрий християнин» («*christiana bonus*»). До традиційного набору чеснот додалася найвища християнська чеснота – *humilitas* (смирення), а її антиподом і одним із найтяжчих гріхів уважалася *superbia* (гордіня) [Яковенко, 2007, с. 49].

В християнській теології протягом всього Середньо-віччя розрізняли т. зв. богословські чесноти – віра, надія, любов (*fides, spes, caritas*) і т. зв. паулінська трійня чеснот (походить від 1 Кор. 13, 1) – доброзичливість, справедливість, помірність і сила (*prudentia, iustitia, temperantia, fortitudo*). Головною чеснотою в ієрархії християнських цінностей лежало смирення (*humilitas*). Натомість всі сім головних гріхів включали гордіню (*superbia*), жадібність (*avaritia*), гнів (*ira*), розкіш (*luxuria*), заздрість (*invidia*), засмучення (*accidia*) і обжерливість (*gula*) [Луцицкая, 2003, с. 125].

Уявлення про гріхи розвиваються в монастирському середовищі. Вперше всі ці моральні поняття були систематизовані великим християнським богословом, візантійським філософом, греком **Евагрієм Понтіком** (345 – 399 pp.), автора праць про чернече життя «Слово про духовні вправи» та «Зерцало ченців і черниць». Досягненню стану спокою (*apatheia*) монахи заважають злі думки (*logismoi*). Евагрій розробив особливу систематизацію гріхів, яку невдовзі прийняла латиномовна культура: обжерливість (*gula*), розкіш (*luxuria*), смуток (*tristitia*), гнів (*ira*), засмучення (*accidia*), марнославство (*inanis gloria*) і гордіня (*superbia*), з яких останній вважався Евагрієм головним і найтяжчим гріхом [Луцицкая, 2003, с. 125–126]. Іншу класифікацію гріхів запропонував у V ст. **Іоанн Кассіан** (бл. 360 – бл. 435 pp.). У своєму творі «Про чернечі настанови» (*De institutis coenobiorum*) розробив т. зв. *Heptadu* – список семи гріхів в наступному порядку: *gula, luxuria, avaritia, tristitia, ira, accidia, vana gloria, superbia* [Луцицкая, 2003, с. 126]. Через 150 років після Кассіана папа римський **Григорій Великий** (540 – 604 pp.) у своїх коментарях на Книгу Іова запропонував наступну схему гріхів: на першому місці – головний гріх гордіня (*superbia*), після якого слідують заздрість (*invidia*), гнів (*ira*), засмучення (*accidia*), жадібність (*avaritia*), обжерливість (*gula*) і розкіш (*luxuria*). Досить швидко григоріанська схема виявилася найбільш живучою в Середні віки.

Символічна роль числа сім гріхів протиставлялася семи дарам Святого Духа, семи вікам людини, семи зверненням «Отче наш» тощо [Лучицкая, 2003, с. 126]. Визначний діяч Каролінзького відродження Алкуїн теж написав «Книгу про гріхи і чесноти».

Схема Григорія Великого тривалий час існувала поряд зі схемою Іоанна Кассіана. До початку XII ст. гептада вкоренилася в християнській свідомості. Станом на XII ст. гріх гордині, названий першим у григоріанській гептаді, розглядається в християнській системі цінностей як найбільш тяжкий гріх. Гординю стали розглядати як бунт проти Бога і прирівнювати до ересі [Лучицкая, 2003, с. 126]. Видатні представники інтелектуального відродження XII ст. також звертали увагу на гріхи й чесноти у вихованні християн: так, Бернар Клервський написав книгу «Про ступені гордині і смирення», Гуго Сен-Вікторський «Про плоди духа і плоті», Аллан Лілльський «Антиклавдіан». [Лучицкая, 2003, с. 127].

З XII ст. (і до XIV ст.) червоною лінією у творах, присвячених аналізу гріхів і чеснот у вихованні християн, є пояснення головних дуальних протилежностей: гріха гордині (*superbia*) і чесноти смирення (*humilitas*). В «Книзі про плоди плоті і духа» письменника XII ст. Конрада із Хірсау гординя (*superbia*) висвітлюється як корінь дурного дерева, звідки ростуть інші гріхи, натомість коренем доброго дерева є смирення (*humilitas*). Це дерево він називає «новою людиною», «новий Адам», «град Єрусалим», котре протистоїть дереву гріха – «старій людині», «старому Адаму», «граду Вавилону» [Лучицкая, 2003, с. 127].

IV Латеранський собор у 1215 р. зобов'язав усіх прихожан сповідатися щороку у свого пароха та узаконив список семи гріхів за схемою Григорія Великого. Саме ця схема гріхів потрапила і до 4-ї книги «Сентенцій» Петра Ломбардського, що служила основним підручником з релігійної освіти у XIII ст. [Лучицкая, 2003, с. 126; Горюнов, 2003, с. 375–376], за яким вчилися на всіх богословських факультетах університетів. Вище наведеним чеснотам учили й виховували в монастирських і кафедральних школах, пізніше в університетах і академіях, і так аж до божевільного XX століття.

Монастирі, інтелектуали, школи та науки трівія і квадрівія в ранньому Середньовіччі. Беззаперечними центрами освіти та освіченості в ранньому Середньовіччі були монастирі (від гр. *monasterion* – «житло відлюдників»). «Монах (від гр. *monachos* – «відлюдник») – який за словами Іоана Кассіана (пом. 435 р.), – всіма шляхами повинен тікати від єпископа і жінки» (=від церковної влади і від гріха спокуси), живе в монастирі – «школі служіння Господу», беззаперечно підпорядковується учителю-абату як «вікарію Христа» [Дет.: Усков, Монастирь, 2003, с. 313–320; Усков, Монашество, 2003, с. 320–331]. Активізація потягу до аскетичного способу життя (самозречення включало плотську стриманість, постування і утримання від світських розваг) припала на появу «нормативного християнства», що з'явилося в результаті тісного союзу між Римською імперією і Католицькою церквою, яка після 380 р. стала державною церквою імперії [Лінч, 1994, с. 27–38]. Ченці спочатку

працювали задля порятунку своїх кривих родичів, відтак – порятунку своїх духовних братів, і нарешті, задля порятунку своїх благодійників, поступово розширюючи, таким чином, географію та вплив своєї діяльності [Дюбі, 2003, с. 63. Пор.: Усков, 2003, Монашество, с. 320–331]. Фундамент монастирської ученості було закладено в Італії в VI ст. Кассіодором, засновником Віварія, і папою Григорієм Великим, автором *Moralita in Iob* – головного середньовічного зводу чернечої спіритуальності. В її основі лежало читання (лат. *lectio divina*) і осмислення Біблії [Усков, Монашество, 2003, с. 321].

В околицях Риму на початку VI ст. було складено «Правило учителя» (*Regula Magistri*), котре лягло в основу *Regula Benedicti* – статуту, написаного св. Бенедиктом Нурсійським для заснованого ним бл. 530 р. монастиря Монте-Кассіно поблизу Неаполя [Усков, Монашество, 2003, с. 321]. А загалом **Бенедикт Нурсійський** (480/490 – 543/547 рр.), за яким Католицька церква закріпила епітет «батька монахів» (*pater monachorum*), заснував у Нижніх Абрुцях (Італії) три гуртожитки (монастирі) – в Монте-Кассіно, Суб'яко й Еффіді (нині Альфідена), мав трьох учеників – Мавра, Плацідія і сестру героя Схоластики та начебто написав Устав (*Regula s. Benedicti*), в що мало вірять його критичні дослідники. У 787 р. монтекассінський абат Теодемер вислав імператору Карлу Великому копію з (правдоподібно) оригінального статуту Бенедикта [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 163–165]. Фізична праця та молитовні вправи суворо розписувалися по годинах. Головними статтями в Уставі є моральні вимоги й духовні вправи: «12 сходинок послуху» («беззаперечного послуху старшим») і «72 методи заохочення» добрих справ («інструменти духовного ремесла»). Ієрархія монастирського життя прописана таким чином, що всі були підпорядковані абату, владиці (*dominus*), «наміснику Христа» [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 165–170]. «Загальне Навчання» монахів-бенедиктинців від 789 р. визначило предмет навчального плану для кафедральних і монастирських шкіл: «Слід відкривати школи, де дітей навчатимуть читати. В кожному монастирі та єпископському домі мають навчати псалмів, нотного запису, співу, лічби та граматики» [Цит. за вид.: Лінч, 1994, с. 129]. Цих знань, вважалося, було достатньо, щоб читати релігійні тексти та правильно відправляти літургію.

Обітниця бенедиктинців *opus manuum* («праця рук») мислиться як інтелектуальна праця в бібліотеці та скрипторії. Його значення влучно відображає відомий афоризм каноніка Жоффруа із Сен-Барб-ан-Ож (бл. 1170 р.): «Монастир без книгосховища – немов замок без арсеналу» (*Clauctrum sine armario quasi castrum sine armamentario*). Як випливає із плану Санкт-Галленського монастиря скрипторії і бібліотека прилягають до вітварної частини храму, і, таким чином, займають одне із найважливіших в сакральному відношенні місць монастирського комплексу, знаходячись близько до приміщення абата, гостей, паломників, жебраків і монастирської школи [Усков, Монастирь, 2003, с. 315].

Розподіл «семи вільних мистецтв» на трівій і квадрівій (саме в такому порядку і складі, а не навпаки)

було ще раз зафіксовано в джерелах та на практиці після «останніх римлян». **Ісідор Севільський** (бл. 570/600 – 636 рр.), єпископ Севільї, у 20 розділах (поділ зробив єпископ Бравлій Саррагоський) написав першу енциклопедію Середньовіччя під назвою «Етимології», тобто «*вивести значення слова із його кореня*». Він торкається необхідності вчення семи вільних мистецтв, а ще медицини, права, історії, теології, зоології, космології, психології, архітектури та агрономії. Перші три із 20 книг «Етимологій» стосуються опису «семи вільних мистецтв» [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 184–186; Лінч, 1994, с. 121–122; Тимофеев, 2003, с. 463]. В уявленнях Ісідора Севільського, земля зі всіх боків омивається Океаном, а сам земний диск поділений Т-образно Середземним морем на три частини: Азію («Країна Сима»), Європу («Країна Яфета») і Африку («Країна Хама») [Гуревич, 2007, с. 74].

Першим енциклопедистом на заальпійському Заході вважається англійський вчений-богослов **Беда Превелебний** (Beda Venerabilis) (672 – 735), автор трактатів «Про день і ніч», «Про тиждень» (сім днів світотворення = семи вікам світової історії), «Про розрахунок часу», «Хроніка про шість віків світу» та «Історія англів», доведеної до битви при Пуатьє [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 191–193]. У своєму трактаті «Про хронологію» (*De Temporibus*) він цілком визнав дійсність християнського літочислення, застосувавши його на початку VIII ст. у своїй «Історії англійської церкви і народу» (History of the English Church and People) [Дейвіс, 2020, с. 284].

Починаючи з VII ст. в Західній Європі навчальна програма, в основі якої лежать «сім вільних мистецтв», стає обов'язковою і традиційною для середньовічної освіти та освіченості, а згадки про Ісідора, Кассіодора, Боєція та Августина, як на авторитетних дидактів в області шкільних наук, стали обов'язковими в академічному світі. Однак до XII ст. навчання цих предметів не було ані систематичним, ані послідовним, ані загальним. Здебільшого вивчалися граматики і риторика, тоді як такі науки як діалектика і математика були слабо розвинуті в школах. Діалектика виходить на перший план тільки з розвитком схоластики у XII столітті. Серед античних авторів християнські вчителі та їхні учні найчастіше читали Овідія, Теренція, Горация, Стація, Лукана, Персія, Ювенала, Пруденція і Седулія [Тимофеев, 2003, с. 464].

Нашестя норманів примусило вчених і святих з острова Ірландія (*Insula doctorum et sanctorum Hibernia*) прийти на європейський материк ширити свою книжкову майстерність. Між ним був **св. Колумбан** (бл. 540 – 615 р.) з обителі Бангора, який у 591 р. з «дванадцятьма товаришами» (подібно до Ісуса з 12 учнями, між якими відомі імена Галла і Сігіберта) залишив монастир, щоб «сіяти світло» в Європі: «*Хто шукає знання, хай купить його у нас*». Девізом гібернських / ірландських мандрівників було: «*Спочатку батьківщину слід вчити за прикладом Господа, а потім – покинути за прикладом апостола*». Подібно до знаменитого Віварія Кассіодора на Півдні Італії св. Колумбан із Бангора заснував ряд обителів і скрипторіїв з переписування книг на північному сході Франції (Луксей), потім у 612 р. перейшов Альпи й у

Північній Італії (з 570 р. державі лангобардів) заснував обитель, бібліотеку і скрипторії (на руїнах старої церкви Ебовія). Тут на той час уже діяла майстерня Боббіо. Сюди переніс всю свою бібліотеку ще один ірландець, на ім'я Дунгал. Ірландці, таким чином, спричинилися до заснування всіх відомих майстерень письма у Європі [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 188–190. Пор.: Усков, Монашество, 2003, с. 322–323; Керецман, 2015, с. 157].

Чому історія / історіографія не стала самостійною *artes liberales* у Середньовіччі. Історіографія, попри свою славну ходу від Геродота до Лукіана в античну добу, не стала самостійним мистецтвом (наукою) в Середньовіччі. «*Історія є оповідь про події, за допомогою якої, відомо те, що було в минулому... Адже історії суть істинні речі, які були*», – писав автор першої середньовічної енциклопедії Ісідор Севільський (пом. 636 р.). Аналогічно розуміли історіографію і всі інші автори, проте для неї так і не знайшлося місця серед «вільних мистецтв» (*artes liberales*) – стійкого просвітительського канону Середньовіччя (і раннього Нового часу). Сама по собі історіографія «тривіальна», тобто пов'язана з тривієм, першою тріадою наук / мистецтв, з якої починалася освіта в античному Римі. З граматики історіографія позичає ідею вибору гідного пам'яті, із риторики – вимогу достовірності повідомлення тощо. Історіографію також співвідносять з квадрівієм, науками про розрахунки, і, зокрема, з астрономією. «*Позбавлена власних наукових правил, співвідносних з науковими правилами *artes*, методологічно історіографія ґрунтується на *artes liberales**», – зауважує І. Дубровський [Дубровский, 2003, с. 200].

Ніколи в історії людства стільки уваги не приділяли питанням хронології, як у часи Середньовіччя, тому основним жанром історичного оповідання (писемним джерелом) в цю епоху є аннали, хроніки, хронотопи, хронографії [Гуревич, 2007, с. 98]. Історичні твори, на підставі яких маємо інформацію про життя середньовічних людей, в т. ч. які-не які відомості про їхню освіту та освіченість, позначені сильним впливом християнства. Ранньосередньовічні історії або хроніки Евсевія Кесарійського, св. Аврелія Августина Блаженного, Йордана, Прокопія Кесарійського, Ісідора Севільського, Йоана Малали, Григорія Турського, «Фредегари» (хроніки трьох безіменних авторів), Беди Превелебного, Павла Диякона, Ейнгарда, Георгія Амартоли, Гінкмара, Регінона Прюмського, Льва Диякона, Адама Бременського, Ламберта Герсфельдського, Бруно Магдебурзького, Йоахім Флорський тощо, мали ряд характерних ознак: 1) універсальність, бо творінням Господа є цілий світ; 2) провиденційність, бо перебіг подій визначало Боже Провидіння; 3) лінеарність і апокаліптичність, бо історія мала початок в Акті Творіння й очікуваний кінець в Акті Судного дня; 4) періодизованість, бо всі історії є поділеною на два відлами – священною або біблійною (*historia sacra*) та світською або профанною (*historia profana*) [Колінгвуд, 1996, с. 102–110; Яковенко, 2007, с. 60–71].

Середньовічна теорія історіографії опинилася у сфері ведення граматики, риторики, астрономії, де ніхто не поспішав визнати за нею автономний статус

самостійної «вільної науки» / «мистецтва» (*artes liberales*). Примітно повна відсутність теоретичних (методологічних) напрацювань по історіографії за цілі століття, які розділяли твори Лукіана із Самосати (бл. 164 р.) і Лапо ді Кастільонкйо (1437 р.). Гуго Сен-Вікторський (1097–1147), який називав історіографію «*приважнем до artes liberales*», писав: «*Потрібно разом прийняти до уваги місце і час, де і коли відбулися події*». Фрагментарні почуття часу, простору, хронології, картографії поступалися юдео-християнській ідеї природного часу, яку успадкувала середньовічна історіографія. Всяка історія розумілася як частина всесвітньої історії, яка мала свій початок в акті божественного творіння світу, і свій кінець в акті другого пришестя. Тому Оттон Фрайзингський (бл. 1114/1115 – 1158), виклав у семи книгах своєї «Хроніки» всесвітню історію від Адама до подій свого часу, а у восьмій оповідає про світ майбутнього. Ісідор Севільський, Беда Привелебний та інші історіографи сприйняли вчення Августина Блаженного про шість станів світобудови: 1) від Адама до потопу, 2) від потопу до народження Авраама, 3) від народження Авраама до воцаріння Давида, 4) від воцаріння Давида до вавилонського полонення, 5) від вавилонського полонення до страстей Христових, 6) останні часи, кінець яких настане з другим пришестям. В інтерпретації Ієроніма (бл. 347 – бл. 420 рр.), на основі старозавітного передання (Дан. 2, 36–45), сформульовано уявлення про «чотири царства» (або ж імперії) – вавилонське, перське, македонське і римське (=германське), котре, правда, не кореспондувалося з часом «поточної» історії. Відлік часу від Різдва Христового вперше вводиться у світову історіографію Бедою Привелебним (679 – 735) у **731 р.**, але отримус поширення лише в XI ст. [Дубровский, 2003, с. 200–202].

Середньовіччя мало і свого «Геродота варварства»: ним був історик і агіограф **Григорій Турський** (538/539 – 594). Григорій Флорентій народився бл. 538 – 540 рр., отримав кращу на той час освіту, хоч називав себе «невігласом і неуком» (*homo illiteratus et idiota*), тоді як його кореспондент Фортунат називає «квіткою в науці» (*florens in studiis*). У 573 р. Григорій стає єпископом м. Тур, де очолив «кафедру св. Мартина». Свою «Історію франків» Григорій Турський написав у 584 – 591 рр. в ролі учасника та очевидця подій, довівши до 591 р., а остаточно закінчив незадовго до смерті у 594 році. За визначенням історика Габріеля Моно, Григорію Турському було присвоєно звання «батька французької історії» [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 179–182]. В «Історії франків» уперше знайшла відображення т. зв. «народна латина», а також вживання нових соціальних категорій таких як герцог (*dux*) і граф (*comes*) [Яковенко, Миронова, 2002, с. 219–223].

Середньовічні історики за своїм фахом або покликанням були переважно або єпископами, або монахами, а свої твори визначали поняттями *historia*, *chronica*, *chronicon*, *chronographia*, *annales*, *gesta*, *res gestae*, *vita*, *fundatio*, *genealogia*, *catalogus*, *narratio* тощо. Призначені для читання вголос, майже всі середньовічні історичні твори римовані або ритмізовані. Наскільки популярними були

середньовічні історичні твори свідчать дані про збережені рукописи. Так, високовчені твори Тітмара Мерзебургського, Саксона Грамматика та Ордеріка Віталія дійшли лише в трьох рукописах, «Діяння саксів» Відукінда Корвейського і «Аннали» Ламберта Герсфельдського – в чотирьох, «Церковна історія» Іоанна Солсберійського, «Історія Людовіка Святого» Жана де Жуанвіля – відомі в одному списку. Середньовічними бестселерами по праву вважаються латиномовна «Історія діянь в заморських землях» Гільома Тірського – дійшла до нас в дев'яти списках, її французький переклад – у 52 рукописах, а ще вона збереглася у 12 інших адаптаціях; «Історія бритів» Гальфріда Монмутського – збереглася у 200 рукописах, а «Історія проти язичників» Павла Орозія – у 250-ти! Деякі історичні твори збереглися у великій кількості копій, але мали локальну обмеженість. Так, «Діяння англійських королів» Вільяма Мальмсберійського збереглися в 35 списках, не вийшовши за межі Англії, а успішна «Хроніка» Оттона Фрайзингського – збереглася у 38 списках лише на території Баварії та Австрії. Найбільшим успіхом, на думку І. Дубровського, користувалися ті твори, які були найкоротшими за обсягом: «*Стислість була якщо не сестрою таланту, то матір'ю успіху*». Правда академічний рівень тих трудів був дуже низьким. «*Чернечі аннали голі, грубі, хаотичні, брехливі... Освічена людина читає їх з огидою і розуміє насилу*», – писав ренесансний автор Полідор Вергілій (1470 – 1555) [Цит. за: Дубровский, 2003, с. 206].

Загалом, окрім історичних книг Біблії, більш або менш систематично і повсюдно копіювалися і читалися загалом близько півтори десятки творів (по популярності): «Юдейські війни» і «Юдейські старожитності» Йосифа Флавія, «Церковна історія» і «Хроніка» Євсевій Кесарійського в перекладах Руфіна та Ієроніма, «Історія проти язичників» Павла Орозія, «Трьохприватна історія» Кассіодора, «Хроніка» Ісідора Севільського, «Церковна історія» Беди Превелебного, а також римські та грецькі автори Лукан, Саллюстій, Цезар, Светоній, Тіт Лівій, Євтропій і Флор. Всі ці твори не молодше VIII століття. У пізньому Середньовіччі цей список бестселерів поповнився ще п'ятьма творами XII – XIII ст.: «Історія бритів» про короля Артура Гальфріда Монмутського, «Історія Карла Великого» начебто Турпіна, «Схоластична історія» (коментарій на історичні книги Св. Писання) Петра Коместора, «Історичне зеркало» (енциклопедія всіх знань) Вінцента із Бове, «Хроніка пап і імператорів» (елементарний навчальний посібник для юристів) Мартіна Польського. До XI – XII ст. середньовічна історіографія залишалася майже виключно історією королівської й імператорської влади, а відтоді все частіше з'являються історії окремих єпископств, монастирів, міст, територій, династій, шляхетних родів [Цит. за: Дубровский, 2003, с. 206–207].

Однак, ні в школах, ні пізніше в університетах історія не стала повноцінним навчальним предметом викладання чи науки. Читаючи давніх істориків Тіта Лівія, Лукана, Саллюстія, Светонія, Валерія Максима... учні осягали граматику, переймали стиль та життєву мудрість. Тим часом нікому не приходило

в голову зрівняти історію з новими дійсними науками – теологією і правом, зоставивши їй роль допоміжної дисципліни. Про істориків та історіографів говорили зневажливо: «*Поети і історіографи вважалися ганебними людьми, і якщо хтось старанно займався працями давніх, був на поганому рахунку і посміховиськом для всіх*», – писав Іоанн Солсберійський (1115/1120 – 1180) [Цит. за: Дубровский, 2003, с. 205]. І так думала більшість європейських середньовічних інтелектуалів.

Часто додатком до історіографічних текстів служили *карти / мани*. Уявлення про світ в кожну історичну епоху є одним з об'єктивних показників рівня освіченості суспільства. Середні віки не знали топографічного знімка: карти мислилися дзеркалом світу і покликані відтворити його узагальнений вигляд. Тому найчастіше зображення в середньовічній картографії – це *Mapra mundi*, як її називали по-латині з IX століття. Попри те, що Птоломей (бл. 150 р. н. е.) залишався цілком невідомим в Західній Європі включно до XV ст., водночас **Амбросій Феодосій Макробій** (370 – бл. 430 рр.), родом з африканського племені «довгожителів», на початку V ст. у своєму коментарі до Ціцеронового «Сну Сціпіона» із трактату «Про державу» познайомив Захід з образом світу, створеним стоїком і коментатором Гомера Кратетом із Малли, який жив у Пергамі в середині II ст. до н. е. Він описував земний суходіл у вигляді чотирьох материків, розділених двома океанами, з яких материк-ойкумена людей включав Азію, Європу та Африку. Аналогічні до Макробія (=Кратета) мав уявлення про світ його сучасник Марціан Капелла. Упродовж всього середньовіччя праці Макробія і Капелли широко використовувались як шкільні підручники та повсюдно цитувалися [Брінкен, 2003, с. 212].

Отож християнська карта світу уявляє Земну кулю у вигляді круга, розділеного посередині на три нерівні частини, які розколюють земну поверхню лініями вод Т-образної форми. Вертикальну лінію «Т» утворює Середземне море, яке розділяє Європу та Африку, горизонтальну – ріка Дон, межа між Європою та Азією, і ріка Ніл – між Азією й Африкою; світовий океан охоплює суходіл буквою «О». Це були карти «ТО-типу». Ісідор Севільський (пом. 636 р.) в 13-й книзі «Етимологій», енциклопедії античних знань, осмислених з точки зору християнства, і трактаті «Про природу речей» пише і робить карти й про *mundus* (світ космосу) і про *terra* (світ-ойкумена). На останній, поряд з Азією, Європою та Африкою, нанесена і четверта (безіменна) частина світу за екватором. В ранньому Середньовіччі були створені прямокутна карта *Cottoniana* (Англія) і карта карт світу *Liber Floribus* (1112–1121) каноніка Ламберта із Сент-Омера [Брінкен, 2003, с. 213–214].

Каролінзьке відродження VIII – IX ст.: місток між Античністю і Середньовіччям. Навала кочівних варварів та Велике переселення народів на щастя не розірвали континуїтету між класичними риторськими школами Античності та їхніми пізнішими середньовічними аналогами. Тим містком став Карл Великий та його імперія. Франкська імперія Каролінгів (751 – 850 рр.) отримала після Другої світової війни (1948) назву «Перша Європа», а у 799 р. невідомий

поет із Падеборна назвав його «батьком Європи» (*Pater Europae*) [Лінч, 1994, с. 95–97; Гофф, 2007, с. 53–68; Зайб, 2009, с. 22–29; Дейвіс, 2020, с. 300–306]. Містком між Античністю і Середньовіччям у Європі якоюсь мірою стало Каролінзьке відродження [Лінч, с. 119–136; Гофф, 2007, с. 63–67; Зайб, 2009, с. 32–36], центри якого були зосереджені в столицях Франкської імперії Аахені та Тіонвіллі. У 737 – 754 рр. архієпископ Фульди Боціфаций (у миру Вінфрід, бл. 675 – 754) на прохання майордомів Пипіна Короткого і Карломана та підтримки римських пап розпочав реформу Церкви. Після укладення папсько-франкського союзу 751 – 754 рр. імперія франків стає християнською у повному розумінні слова. Вся каролінзька спільнота вірників поділяється на три стани (*ordo* – стан, розряд, прошарок): 1) біле духовенство – єпископи, священники, диякони; 2) чорне духовенство – монахи, каноніки та черниці; 3) миряни. З 774 р. їхнє життя регулювалося збірником канонів *Dionysio-Hadriana* – названого за іменем монаха Діонісія Малого, який уклав його бл. 500 р., та папи Адріана I (772 – 795), який надав йому сучасного вигляду і надіслав королю Карлу. Оскільки *Dionysio-Hadriana* було укладено ще в останні десятиліття існування Римської імперії, а його канони орієнтовані на освічене міське суспільство, чим не була Франкська держава, то Карл у 787/789 р. оприлюднив капітулярій «Про заняття науками» («Загальні Напучення»), які доповнювали та водночас засвідчували яким було становище у бл. 250 єпископствах (станом на 800 р.). Чорне духовенство жило за Статутом св. Бенедикта у понад 650 монастирях (станом на 800 р., крім Італії, де їх налічувалося ще кілька сотень), а остаточно реформу провів радник імператора Людовіка Благочестивого (814 – 840) вестготський абат Вітіца Бенедикт (751 – 821). Церковна реформа мирян, найчисельнішої групи вірників Франкської держави, зводилася до того, аби чоловіки, жінки та діти вивчили напам'ять латиною і своєю рідною мовою «Отче наш» та апостольське *Credo* (Вірую). Труднощі були із вивченням 212 слів чужою латинською мовою [Лінч, 1994, с. 97–100, 104–119]. Коронація Карла Великого (768 – 814) короною римського імператора на Різдво Христове 25 грудня 800 р. [Дет. про нього див.: Зайб, 2009, с. 17–41; Керецман, 2015, с. 133–136] зробило поступ Франкської імперії (відтепер Західної Римської імперії), а відтак й цілої Західної (пізніше Центральної) Європи невідворотно християнським цивілізаційним вибором.

Метою Каролінзького відродження насамперед було підвищення освіченого рівня духовенства Франкської імперії. Основні його положення викладені в посланні короля франків Карла Великого «Про насадження вченості» (*De litteris colendis*), написаних між 780 і 800 рр., первісно адресованого абату Фульдського монастиря, а відтак, в якості окремого циркуляра бл. 787 або 789 р. під назвою «Капітулярій про науки» (*Admonitio generalis*) його було адресовано всім єпископам і настоятелям монастирів королівства, яких зобов'язувалося засновувати школи. В документі Карл наголошував на необхідності навчання як кліриків, так і мирян, тому школи слід засновувати як для одних, так і для других. У зв'язку із занепадом

освіченості, послання закликає до вченості через заснування монастирських і кафедральних (єпископських) шкіл з рівнем освіти трохи вище початкової (граматика і риторика). Вивчення латини та навчання на латині потрібно було для двох речей: пізнання Біблії та проведення меси (літургії). В Аахені було засновано Придворну академію (*Academia Palatina*). В різний час до двору Карла запрошувалися учені мужі від різних народів: англосакси Алкуїн, Фредегіз, Візон, Сігульф, лангобарди Петро Пізанський, Павлін Аквілейський, Павло Диякон, Фардульф, ірландець Дангал, готи Теодульф і Агобард – єпископ Ліонський, франки Ангільберт і Ейнгард та інші. Центральною фігурою між ними був Флакк Алкуїн. Освітня реформа, здійснена за ініціативи Карла Великого перш за все Алкуїном, мала важливе значення у формуванні середньовічної шкільної освіти, головною метою якої була підготовка освіченого духовенства [Рамм, 1948, с. 135–142; Добіаш-Рождественская, 1987, с. 196, 201; Уколова, 1990, с. 441–442; Лінч, 1994, с. 123–126; Андреев, 2003, с. 93; Парамонова, 2003, с. 589; Дейвіс, 2020, с. 313–320].

Сам Карл Великий, як писав між 817 і 821 рр. вихованець придворної школи в Аахені, член літературної Академії при дворі імператора Франкської держави, автор «Хроніки життя Карла Великого» (*Vita Caroli Magni*) Ейнгард (770 – 840), «*латинь засвоїв майже як свою мову, по-грецьки ж тільки читав*», сприяв, щоб у його *scriptoria* переписувалися рукописи античних авторів із грецької мови на латину. Згідно зі свідченнями Ейнгарда, Карл займався у Петра Пізанського граматикою, а в Алкуїна – іншими науками: риторикою, діалектикою, астрономією [Добіаш-Рождественская, 1987, с. 196]. Ейнгард, після закінчення школи в Фульдському монастирі, став довіреною особою і секретарем імператора Людовіка Благочестивого та абатом монастиря в Аахені, з 817 р. – вихователем і наставником Лотара – сина імператора, а у 830 р. покинув королівський двір і відійшов до Фульдського монастиря, де під впливом єдиного збереженого на той час примірника трактату Гая Светонія Транквіла «Життя дванадцяти цезарів» написав «Життєпис Карла Великого» [Лінч, 1994, с. 133; Керецман, 2015, с. 91].

Взірцева загальноосвітня програма навчання в Європі станом на кінець VIII ст. існувала тільки в Англії. В Йоркській школі до «семи вільних мистецтв» додавали юриспруденцію, медицину і поезію. За взірцем цієї школи будували свою діяльність всі школи Франкського королівства. Початок шкільній реформі поклав Алкуїн, який до переїзду в Аахен, очолював школу в Йорку [Фортунатов, 1941, с. 26–46; Тимофеев, 2003, с. 464].

Видатний інтелектуал цього відродження англосаксонський вчений **Флакк Альбін Алкуїн** (Нортумбрія або Йорк, Англія, бл. 730 р. – Тур, Франція, 804 р.) вчився в Йорку в учня Беди Превелебного Екбера, у 778 р. очолив школу, перейняв у римського ритора V ст. Марціана Капелли концепцію «семи вільних мистецтв» та висунув ідею *translatio studii* – передачу знань із вогнищ цивілізації Афін і Риму – до Заходу, а перш за все в Галлію. У 781 р. у справах Йоркської школи відправився до Риму,

прямуючи куди по дорозі зустрівся з Карлом Великим, після чого король франків запросив його до своєї Придворної школи в Аахені. Якийсь час Алкуїн суміщав свою викладацьку роботу в Йорку та Аахені, але в 793 р. перебрався до Придворної академії, яку очолював майже 15 років, а з 796 р. і до смерті був призначений абатом монастиря св. Мартина в Турі. Близько 300 листів Алкуїна, написаних латиною, дають уявлення про побут, звичаї, освіту, науку каролінзької епохи. Алкуїн уклав підручники у формі діалогу з грамматики, риторики, діалектики, збірники задач з арифметики тощо, які містили філософські узагальнення. Як писав автор «Життя Карла» франк Ейнгард і автор коментарів до неї франк Валафрід, грамматики в школі вчив старий диякон Петро з Пізи, а «*інші науки викладав Альбін з Британії, прозваний Алкуїном, теж диякон, чоловік із саксів і найученіший у ті часи*». Символічним підтвердженням членства в Палатинській академії було присвоєння їм урочистих псевдонімів до відповідної культурної ролі. Як згадував Ейнгард, Карл Великий був «Давидом» і «Августом», його син Людовік – «Соломоном», Алкуїн – «Флакком» (римським поетом Горациєм), Муадвін – Овідієм, Теодульф – Піндаром, Ангільберт – Гомером, Петро Пізанський – Назоном, а сам Ейнгард – ремісником, що носив ім'я «Бецаг'їл» / Веселііл / Вазуїл, майстер зі Старого Завіта, якому Бог доручив збудувати скинію. Крім Алкуїна найбільшими вчителями придворної школи Карла Великого були вестгот Теодульф (бл. 750–821 рр.) та два італійці – Петро Пізанський (пом. до 799 р.) і Павло Диякон (бл. 720 – 799 рр.) [Добіаш-Рождественская, 1987, с. 196, 201–202; Лінч, 1994, с. 124–126; Андреев, 2003, с. 93; Керецман, 2015, с. 13–14] і єпископ Агобард з галльського Ліона [Дейвіс, 2020, с. 319].

Алкуїн є автором стереотипного методу викладання, в основі якого лежить «питання-відповідь» (*Interrogatio – Responsio*). «*Що таке письмо? – Хранитель історії. Що таке слово? – Передавач думки. Хто народжує слово? – Мова. Що таке мова? – Бич повітря. Що таке повітря? – Охоронець життя. Що таке життя? – Радість щасливих, смуток нещасних, очікування смерті. Що таке людина? – Раб смерті, гість місця, перехожий супутник*» [Цит. за вид.: Добіаш-Рождественская, 1987, с. 202]. Коло всіх предметів, на думку Алкуїна, розпадалося на богословські та філософські (етику, логіку і т. д.). Підручник Алкуїна по граматиці практично замінив собою римські граматики Доната, Прісціана та ін. В ньому були дані 26 складових елементів граматики, 8 частин мови, пояснена етимологія, правила орфографії та метрики й т. д. В «Діалозі про риторику і чесноти» він доводить, що риторика засновується на началах розуму і чеснот «доброго мужа» [Тимофеев, 2003, с. 464–465].

Школи у Франкському королівстві поділялися на два види: *scholae minores* і *scholae maiores*. В школах першого типу учнів учили читання, рахуванню, псалмам, невмам, співу і граматиці. В школах другого типу вчили або всі сім, або деякі із семи вільних мистецтв [Тимофеев, 2003, с. 465].

Після смерті Карла Великого (814) Придворна академія ще живе якийсь час завдяки діяльності учнів

Алкуїна – Рабана Мавра і його учня Валафріда Страбона, яких підтримують нові монастирські центри Фульда, Райхенау, Санкт-Галлена [Андреев, 2003, с. 94]. **Рабан Мавр** (780 – 856), абат Фульдський і єпископ Майнцський, написав великий трактат «Про природу речей» (*De rerum naturis*) у 22 томах. У трактаті «Про виховання кліриків» увів новий поділ «семи вільних мистецтв», які поділив на божественні і людські. Він сформулював точне визначення всіх семи вільних мистецтв, логічний порядок трівіума, направленного на знайомство з мовою. Після цього підготовчого курсу слід вивчати предмети квадрівіума [Рамм, 1949, с. 81–116; Тимофеев, 2003, с. 465]. Рабан Мавр отримав прізвисько «Наставник Німеччини» і його по праву можна було назвати «центральною людиною каролінгських досягнень». Рабан написав трактат «Про всесвіт» (*De Universo*), а закінчив своє життя в заслуженому сані архієпископа Майнцського. Учнями директора школи Фульди Рабана Мавра були Ноткер Бальб, Валафрід Страбон і Вандельберг Прімський [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 202–203].

Каролінзька майстерня письма (каролінзький скрипторій) народила цілком нове письмо – так званий мінукул. Це сталося в скрипторії або в Корбі, або в Турі Прімській [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 203]. В Аахені та Турі каролінзький мінукул розвивали монастирські писарі натхненні Алкуїном [Керецман, 2015, с. 13]. З часів так званого «Каролінзького відродження» (IX ст.) людина, яка бажала дістати освіту, мусила звертатися до монахів.

Саме з капітулярія Карла Великого від 787 р. можна вести відлік середньовічної шкільної освіти. Тоді остаточно встановлюється основа всієї середньовічної освіти у вигляді трівіуму й квадрівіуму – двох складових частин семи вільних мистецтв. Елементи цих дисциплін / наук знаходимо ще в давньогрецького філософа Платона в його «Державі», але славу формування їх у сім вільних мистецтв пов'язують з пізньоримським автором Марціаном Капеллою, а саме з його твором «Шлюб Філології та Меркурія». Завдяки головному інтелектуалу при дворі Карла Великого Флакку Алкуїну йоркське викладання трівіуму та частково квадрівіуму розпочинається в палацовій школі (Палатіум), а відтак в монастирських та кафедральних школах. Перший етап навчання був побудований навколо Слова («На початку було Слово, Слово було в Бога, і Слово було Бог», Єванг. від Іоанна, 1:1–17) й містив граматику (ключ до всіх інших предметів), після чого вивчали риторику та діалектику. Другий етап навчання формувався навколо Числа (*computes* – лічба) й охоплював арифметику, геометрію, астрономію та музику. Найчастіше в школах Середньовіччя вивчали один за одним граматику (спочатку вміти читати, а потім писати), риторику, діалектику, основи математики (вміти рахувати, вираховувати церковні свята), музику (вміти співати основні молитви, гімни та псалми), інші предмети квадрівіуму з'являлися в останній рік навчання в школу, коли хлопчикам було приблизно 14 років і вони готувалися йти навчатися до університетів.

Не може не привернути увагу освіченість ще одного інтелектуала раннього Середньовіччя **Іоанна Скота Еріугена** (810 – 877). Після вторгнення норманів (вікінгів) він залишив рідну Ірландію і переселився в Галлію у двір Карла Лисого. Глибокий знавець грецької та латинської культур Еріуген спробував поєднати релігію і філософію – «вільному дослідженню істини». Йому належать такі слова: «Розум не повинен боятися жодного авторитету, тому що він по самій природі вище авторитету»; «Одкровення не повинно притісняти свободу розуму, але збуджувати його до самодіяльності». Славу Еріугену приніс твір «Про поділ природи» (*De divisione naturae*) в 5 книгах (бл. 862 – 866), в якому він розрізняє чотири форми: 1) нестворена, але творяща – божество; 2) створена і творяща – ідея (між божеством і світом); 3) створена і не творяща – світ як прояв божества; 4) не створена і не творяща – божество як кінцева мета всього [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 187]. Працю «Гегеля IX ст.», як назвуть Еріугена пізніше, папа Лев IX у 1050 р. засудив як єретичну, а папа Гонорій III у 1225 р. наказав спалити [Керецман, 2015, с. 124].

Таким чином, імператор Карл Великий та його син Людовік Благочестивий зробили максимально все, щоб знову розквітнуло навчання, сліпо скопійоване з античних та романських взірців. Вони відновили школи, великі бібліотеки, студії ділових паперів. З вище наведеного матеріалу випливає, що в каролінзький період існували три типи шкіл: 1) Придворна академія (*Academia Palatina*) в Аахені (781 – ?) для виховання і навчання молодії аристократичної знаті; 2) Кафедральні школи в Лаоні, Майнці, Реймсі та Орлеані для підготовки білого духовенства; 3) Монастирські школи в Фулді, Райхенау, Санкт-Галлені, монастирі св. Галла у Швейцарії для підготовки монахів і не монахів. Як кафедральні, так і монастирські школи ставили перед собою насамперед чисто професійні завдання: навчити своїх учнів справно виконувати обов'язки, покладені на них приналежністю до певного соціального стану (*ordo*). «Загальне Напучення» Карла Великого (789) визначило предмети учбового плану: «Слід відкривати школи, де дітей навчатимуть читати. В кожному монастирі та єпископському домі мають навчати псалмів, нотного запису, співу, лічби та [латинської] граматики» [Лінч, 1994, с. 123–129]. Цих знань було достатньо для читання релігійних текстів та правильного відправлення літургії. Шкіл мало існувати стільки ж, скільки діяло єпископств і монастирів у Франкській імперії, а це відповідно бл. 250 і прибіл. 650 станом на 800 рік.

Як свого часу римські інтелектуали Варрон (116 – 27 рр. до Р. Х.), Ціцерон (106 – 43 рр. до Р. Х.) і Квінтіліан (35 – 95 рр. після Р. Х.) скористалися з грецького досвіду, коли складали учбову програму для підготовки римських вільних хлопчиків із багатих родин до політичної та адміністративної кар'єри (*вільний* перекладається з латини як *liber*, у зв'язку з чим предмети було названо «вільними мистецтвами» – *artes liberales*), Капелла (бл. 360 – 428), Боецій (бл. 480 – 524/526) і Кассіодор (бл. 480/490 – 585/590) визначили, що таких має бути «сім», так і Каролінги зі

своїми інтелектуалами Алкуїном, Рабаном, Валафрідом та ін. цілком природно взяли собі за зразок римське минуле. Оскільки римська культура ідеалізувала оратора, у фокусі освіти, побудованої на вільних мистецтвах, були слова, а Августин Гіппонський у трактаті «Про християнське вчення» «прилаштував» «сім вільних мистецтв» для потреб християнського навчання і виховання, каролінзькі реформатори дивилися на античні науки як на ідеальну форму підготовки еліти духовництва та ченців. Як і в Античності в Франкській державі перевагу віддавали літературним (трівію), а не математичним (квадрівію) предметам. Для того аби добре навчити учнів писати та читати латиною (іноземною мовою для них) каролінзькі інтелектуали робили наголос на засвоєнні літературних предметів граматики, риторики й діалектики, тобто наук трівіуму, а не всіх семи вільних мистецтв. Вміння читати та аналізувати тексти античних авторитетів стало ознакою освіченої людини доби Каролінзького відродження. Монополія на освіту належала Церкві: аж до відродження міст у XI – XII ст. грамота була прерогативою духовництва та ченців.

З IX до XIII ст. формальна освіта всюди в Європі була повністю пристосована до потреби духовництва. Шкільні вчителі були духовними особами, учні в переважній більшості складалися з духовних осіб, і пріоритети, які домінували в школах, зосереджувалися на Святому Письмі та літургічних текстах. Каролінзькі інтелектуали на загал були добрими рецепієнтами, проте траплялися між ними рідко й оригінальні продуценті, наприклад, Пасхазій Радбертус, Ратрамнус Корбійський або сакський монах Готшалк [Лінч, 1994, с. 131–132].

Великою проблемою для здобуття освіти та стати освіченим після зникнення античних шкіл і бібліотек у V – VI ст. під ударами християнства та ісламу, були книги та манускрипти. Наприклад, найбільш відомі книгозбірні в IX ст. знаходилися в монастирях Лорша й Фульди: перша налічувала бл. 1000 томів, а друга –десь 600 томів [Лінч, 1994, с. 134].

Каролінзька шкільна культура розвивалася в містах Аахені, Турі, Манці, Фульді, Корбі, але переважно в середовищі сільського світу, де тільки слуги Божі мали доступ до книг та шкільних знань, де монастирі становили наріжний камінь церковної споруди, і тільки в них зосередилися знання. Протягом багатьох століть ченці давали найліпшу освіту. Вони навчали новачків, молоду знать. Коли імперія франків упала, а Церква поринула в культуру рицарської незграбності, монастирські школи становили найяскравіші вогнища освіти в Північній Галлії в XI столітті. Після 1100 р. їхній блиск дуже швидко блідне, вони замкнулися самі в собі, знову згорнули виховні завдання всередину спільноти й більше не поширюють знань. Через аскетизм монастир відгороджується від світу. На ченців він покладає обов'язок тільки молитися, шукати Бога в самотності.

Шлюб Оттона II (973 – 980) з візантійською принцесою Феофаною сприяв сильному візантійському впливу при німецькому дворі. Окрім церковного і світського зодчества мова йде про видатну книгу монаха Феофіла (можливо німця за походженням, на ім'я Роже) «Компендій різних

мистецтв» (*Schedula diversarum artium*). Вчений так визначив своє завдання: «Ти, хто прочитаєш цю книгу! Я не приховав від тебе нічого, що мені відомо. Я навчив тебе тому, що знають греки в мистецтві підбору і змішуванні фарб, італійці – в чеканці срібла, в нарізах слонової кістки, шліфуванні тонких каменів, чим славна Тоскана, в мистецтвах Дамаска, якими володіють араби, тому чим сильна Німеччина: в чеканці золота, заліза, міді, в поєднанні дорогоцінного і блискучого скла, яким славна Франція» [Цит. за вид.: Добиаш-Рожественская, 1987, с. 205–206].

Монастирські школи (IX – XI ст.). Від 850-х рр. до приблизно 1050 р. у Західній Європі тривав період безладу. «Люди переслідували одні одних, щоб поїдати одні одних, і багато їли собі подібних, по-новому харчувалися людським тілом». Це не про голод в радянській комуністичній Україні у 1933 р.: це цитата із західноєвропейських хронік церковнослужителів X – XI століть. Захід тисячного року, пише визначний французький історик Жорж Дюбі, «виглядає сільським порівняно з Візантією чи Кордовою. Страшенно вбогим і ослабленим. Якийсь дикий світ. Світ, оточений голодом». «XI ст. для племен Західної Європи було моментом повільного виходу з варварства». Єпископ Тітмар Мерзебурзький у своїй хроніці писав: «...з настанням тисячного року після народження Христа-Спасителя безгрішною Пречистою над світом засвітився осяйний ранок». Голод 1033 р. був останнім у ранньому Середньовіччі [Цит. за вид.: Дюбі, 2003, с. 9–11].

Однак навіть той світ прагнув бути освіченим, навіть якщо середньовічна дитина (до появи університетів) могла здобути освіту лише в кількох монастирських та кафедральних (єпископських, соборних) школах. Школи, які утрималися де-не-де при монастирях і кафедральних єпископських соборах, формально культивуючи «сім вільних мистецтв», робили опір на ті знання, в яких найбільше мала потребу феодальна культура з її новою реальністю та новими уявленнями та забобонами. Клас граматики займався вивченням латинської мови для засвоєння Св. Писання з елементами літературного утворення. В класі риторики молодь навчалася мистецтву написання офіційних паперів: *dictamen prosaicum* тобто виробництва дипломів (*diploma*). Третя наука «трівія» – діалектика, була нежиттєвою у варварські часи. Більш реалістичною виглядала перспектива з науками «квадрівія»: арифметика – наука «лічби» / «рахунку» дням земного життя; геометрія – наука для вивчення фантастичної географії; астрономія – з елементами астрології та розрахунками календаря; музика – що мала прикладне значення для церковного співу (*cantus ecclesiae*). Однак всі ці науки були «служанками теології» [Добиаш-Рожественская, 1987, с. 177–179].

В школі Санкт-Галленського монастиря в кінці IX ст. вимагалось, щоб, вітаючи абата на свята, молодші учні зверталися до нього в прозі, середні – в ритмічних віршах (відповідної фонологічної практики), а старші – у метричних віршах створених самими. Аби учні це могли виконати, вони мусили добре знати шкільну граматику і риторику [Андреев, Литература, 2003, с. 257].

В монастирських школах вчили медицину, це приписував Устав Бенедикта і сама ідея християнського милосердя. В заснованому Кассіодором Віварії в Монте-Кассіно перекладаються і переписуються античні медичні рукописи Гіппократа, Галена, Цельса, Діоскоріда, Орієбазія, Александра Тралльського. У великих монастирях (Люксьой, Фульда, Райхенау, Боббіо, Санкт-Галлен), в школах при єпископських кафедрах (в Парижі, Шартрі, Ліллі, Турі) складаються компендіуми творів античних авторів з медицини. В X – XI ст. монастирська медицина досягла свого розквіту, а її блискучими представниками стали Ноткер Перец, Хільдегарда Бінгенська, Одо із Мена. Першою справжньою медичною школою в Європі вважається Салернська (в Італії), яка стала відомою в кінці XI ст., а в 1213 р. перетворилася в Університет. Обмеження, а зрештою і заборона навчання медицини в монастирських і соборних школах настала у XII – XIII століттях. Так, на початку XII ст. Реймський церковний собор забороняє монахам «практикувати лікарське мистецтво із жаги збагачення». У 1139 р. Латеранський собор у Римі погрожує серйозними карами монахам за медичну практику в мирі. У 1162 р. собор у Монпельє забороняє приймати мирян на лікування в монастирські шпиталі, а роком пізніше собор в Турі забороняє монахам відлучатися із монастиря більш ніж на два місяці. Також кліру Церква забороняє займатися хірургією та акушерством. Зрештою, у 1243 р. папа Іннокентій IV вимагає внести в статuti чернечих орденів пункт про заборону монахам вчитися медицини взагалі. Так із монастирів та їхніх шкіл Церква остаточно вигнала медицину [Арнаутова, 2003, с. 271–272].

Ченці та монастирі тріумфували скрізь у Західній Європі до близько 1130 р., коли над ними взяли гору кафедральні єпископи та парафіяльні священники. Центральне місце між ними зайняла монастирська конгрегація бенедиктинців заснована абатом Берно у 909/910 р. в селі Клюні в Бургундії, що належало герцогу Вільгельму I Аквитанському, як абсолютно незалежна чернеча інституція. Розквіт абатства Клюні припав на період, коли його очолювали Одон (926/927 – 942), Оділон (993/994 – 1049) та Гуго Великий (1049 – 1109) [Лінч, 1994, с. 151–157; Усков, Монашество, 2003, с. 324–325]. Собор у Клюні, чий головний вівар освятив восени 1095 р. папа Урбан II (1088 – 1099), його колишній чернець-пріор, був найбільшою культовою спорудою в західному християнському світі аж до XVI ст. [Лінч, 1994, с. 155, 262–263].

Клюнійці виступали проти розумової праці. Вони хоч і не закривали школи чи бібліотеки, але твердо вирішили зосередити духовні вправи виключно на читанні творів святих отців, насамперед на читанні Григорія Великого. Три тривіальних мистецтва не видавалися потрібними ченцям: риторика – навіщо веломовність тому, хто живе мовчки й майже завше висловлюється жестами; діалектика – наука про умовивід зовсім не потрібна в монастирському затишку, де ніхто не вважає за потрібне ні сперечатися, ні переконувати; тільки граматика підходить для його формування, але чи повинен він настільки піддавати

себе шкідливим спокусам мирської літератури, коли йому достатньо використовувати такий довідник як «Етимології» Ісидора Севільського. Такою була ментальна рамка, яка обрамляла в XI ст. чернече розуміння науки мистецтва в широкому і вузькому значенні. У школах XI ст., квадрівіум, другий цикл вільних мистецтв, зводився геть увесь тільки до музики. Арифметика, геометрія, астрономія, другорядні науки були лише обслугою музики. Вона виглядала вінцем викладання граматика, в чому зосереджувався трівіум. «Музика й за її допомогою Літургія, – зазначає Ж. Дюбі, – була найфективнішими інструментами знання, що їх мала культура XI ст.» [Дюбі, 2003, с. 67–74, 76].

Якщо Каролінзьке відродження стоїть у витоків піднесення монастирської школи, то Оттонське відродження (936 – 1002) стоїть у джерел кафедральної школи в єпископських містах з вищими вимогами. Тут центральна роль належить монаху Герберту з Орійяка, який став папою римським під іменем Сильвестр II (999 – 1003) [Андреев, 2003, с. 94. Пор.: Добиаш-Рождественская, 1987, с. 204–213]. Станом на 1000 р. Католицька церква в Західній Європі обіймала територію, що тяглася приблизно на 1350 миль від Йорка в Нортумбрії до Бріндізі в Південній Італії й приблизно на 1500 миль від Польщі та Угорщини до Іспанії та Португалії. На цій території діяло приблизно 250 дієцезій (єпархій), більшість з яких розташовувалися поблизу середземноморського узбережжя (в Італії, на Сардинії та на Корсиці їх було понад 180), близько 30 налічувалося на германських землях та на землях між Рейном, Ельбою і Дунаєм, 17 на всю англосаксонську Англію. Тогочасний єпископ (священник і поготів) був одруженим і мав наложниць, хоч церковний канон вимагав, щоб єпископ (міг бути й одруженим) був не молодший за 30 років і сексуально стриманим (не кохався з дружиною плотським коханням) [Лінч, 1994, с. 162, 169, 171]. Отож, станом на 1000 р. в Західній Європі мали діяти щонайменше близько 250 єпископських, кафедральних, соборних шкіл, звісно, їх стільки не було.

Як відомо, Карл Великий розпорядився, аби місце навчання було організоване біля кожного єпископату й кожного монастиря. Всі монархи XI ст. наслідували його приклад: вони пильнували, щоб монастирі та кафедральні собори були добре забезпечені книгами й учителями; вони виявили бажання відкрити у своєму палаці найкращий шкільний осередок. В королівствах XI ст. школа залишалася тісно пов'язаною із владою. Культура, яку поширювала королівська школа, не була ні актуальною, ні місцевою: вона передавала спадщину латинської імперії, вона підтримувала живу пам'ять про Рим. «Скільки людей могло скористатися цією освітою?», – запитує Жорж Дюбі: «В кожному поколінні кілька сотень, може, кілька тисяч – і рівня найвищих знань досягали лише кілька десятків привілейованих, розсипаних по цілій Європі, відокремлених одні від одних величезними відстанями, але які, однак, були знайомі між собою, листувалися, обмінювалися рукописами. Школою були вони самі, ті кілька книг, що їх власноруч вони переписували чи отримували від своїх друзів, і довкола них невеличкий рій слухачів – людей різного віку, які пройшли чимало

світу, наражаючись на найгірші небезпеки, аби провести якийсь час біля цих учителів і послухати, що вони читають. Усе належало Церкві» [Дюбуа, 2003, с. 25].

Викладання ґрунтувалося на вивченні латинських слів, їхнього сенсу, їхнього розташування – одне слово, на лексиці та граматиці. З семи шляхів знань, згідно з якими педагоги ранньої античності застосовували засоби шкільної освіти, з семи «вільних мистецтв» учителі XI ст. насправді культивували тільки перше, найпервісніше, що було своєрідним залученням до мови Вульгати (латинський переклад Біблії). Учні, пише у 1000 р. Аббон Флерійський, мусили передусім добре плавати в океані граматики Прісцієна, відтак, аби вони змогли збагнути значення Книги Буття та Книги Пророків, їм читають і примушують читати окремі взірці вишуканої мови із Вергілія, Стація, Ювенала, Горація, Лукіана, Теренція – язичницьких авторів найчистіших мовних форм [Дюбуа, 2003, с. 25–26].

Школи та мистецькі майстерні (скрипторії) містилися в королівських церквах, у великих монастирях, якими опікувався монарх, та в парафіях, на які спиралася його влада через законслухняних священників. Географія шкільних знань та мистецтва, що творилися під античність, які не були розлученими між собою ще навіть і в XI ст., не збігається з географією королівств [Дюбуа, 2003, с. 31]. Цей дух панує довкола важливої осі, яка від річки Луари до річки Мен не є нічим іншим, як віссю Каролінзького відродження. Активними центрами навчань залишалися, як і за часів Карла Великого, монастирі Франконії, узбережжя Рейну, Ехтернах, Кельн, Сен-Галлен, церкви країв Маасу. В тисячному році найкращі вчителі були в Реймсі, в монастирі Флері-на-Луарі біля Орлеану, Шартрі, Лаоні, Турне, Анжері, Орлеані, Турі. Поза країнами, що їх перетинають річки Рейн, Маас та Сена, вирізняють тільки дві значні передові смуги: нестрійська гілка з центрами в Фекампі, абатстві Бек і відтак Кентербері, Йорк та Вінчестер; інша простягалася в Каталонії, де допитливі відкривали науку про числа, алгебру, астрономію. «Убогі вчителі, вбогі школи, вельми вбога наука. Але, – як зауважує Ж. Дюбі, – принаймні самовіддані й тому здатні в такій злиденній цивілізації підтримувати мистецтво над цілковитим дикунством» [Дюбуа, 2003, с. 31–33].

Середньовіччя, як було сказано, успадкувало від Античності основу, на якій будувалося освіта. Це були сім вільних мистецтв. «Матір'ю всіх наук» вважалася *граматика*; *діалектика* давала формально-логічні знання, основи філософії та логіки; *риторика* вчила правильно і виразно говорити; «математичні дисципліни» (*арифметика*, *музика*, *геометрія* та *астрономія*) мислилися як науки про числові співвідношення, які лежали в основі світової гармонії. З XI ст. починається стійке піднесення середньовічних шкіл, удосконалюється система освіти. Школи поділяються на монастирські, кафедральні (при міських соборах) і приходські. В містах де-не-де виникають світські, приватні школи, гільдейські (від слова гільдії) і муніципальні школи, непідвладні прямому диктату Церкви. Учнями «нецерковних шкіл»

були школярі-волоцюги – ваганти й голіарди, які походили із міського, сільського, рицарського середовища, нижчого кліру. Навчання у всіх школах велося латинською мовою. Релігійне за змістом навчання, за формою носило словесно-риторичний характер. Початки математики та природничих наук викладалися уривками, описово. З XII ст. новими центрами навчання практичним ремеслом стають цехи [Уколова, 1990, с. 446].

З IX і до середини XII ст. найпрестижнішими й найвпливовішими школами були **монастирські**. Тут учні ставали кліриками, однак прийняти духовний сан можна було лише по виповненню їм 25 років. До другої половини XII ст. письменність була монополією духовництва: вони укладали та переписували письмові документи як для потреб Церкви, так і для світських правителів. Від 800-го до приблизно 1150 р. таких церковнослужителів-чиновників, як і єпископів, абатів, готували в школах, що існували при монастирях або кафедральних соборах. Із семи вільних мистецтв в бенедиктинських монастирях більшу увагу приділяли першим двом предметам трівіуму (*trivium*) – граматиці та риториці, тоді як логіку та всі чотири предмети квадрівіуму (*quadrivium*) – арифметика, геометрія, астрономія та музика були досить в занедбаному стані між 800 і 1100 роками. В монастирських школах та кафедральних соборах вчили Святе Письмо, праці Отців Церкви та твори кількох поганських (грецьких і римських) авторів [Лінч, 1994, с. 126–128, 314–319].

Школи, що діяли тільки при монастирях і кафедральних соборах, формально культивували «сім вільних мистецтв», але головну увагу приділяли найбільше двом: класу граматики та класу риторики, де молодь навчали мистецтву писати офіційні папери (*dictamen prosaicum*), переписувати різні дипломи/грамоти, кодекси. Серед наук «квадрівіума» головне місце займала наука «рахунку» – арифметика, відтак геометрія, астрономія і музика. Всі вони разом були тільки «служанками богослов'я» [Добиаш-Рождественская, 1987, с. 177–179]. Для засвоєння науки пам'яті (мнемоніка) учнів у школах навчали із трактатів «Риторика до Гереннія», «Про оратора» Ціцерона і «Напучення оратору» Квінтіліана. Найбільш розгорнутий курс по розвитку пам'яті представлено у творі написаного між 86 і 82 рр. до н. е. «Риторика до Гереннія» [Гири, 2003, с. 346].

В деяких монастирях (наприклад, Санкт-Галлен та ін.) спочатку треба було новикам пройти пропедевтичний (підготовчий) трирічний курс, який включав вивчення письма (багаторазове копіювання фраз, що включали всі букви абетки), читання (Псалтиря вголос з правильною вимовою й артикуляцією), арифметика (рахувати, користуючись римськими цифрами) і початки граматики. Лише після цього учні переходили до вивчення предметів трівіума. Граматику вчили за підручником Доната. Переходячи до вивчення предметів квадрівіума, учні починали з твору Марціана Капелли «Про шлюб Філології з Меркурієм», котрий вважався складним для новиків. Математику, геометрію, музику, астрономію вчили за підручниками Боеція. Мета вивчення «семи вільних

мистецтв» залишалася тією самою: підготовка до вивчення теології [Тимофеев, 2003, с. 465–466].

П'єр Альфонсі (1062 – після 1110 рр.) в трактаті «Напучення клірику» включає в склад «семи вільних мистецтв» діалектику, арифметику, геометрію, фізику, музику та астрономію. Семою наукою (на вибір) в нього є чорнокнижжя (філософія) або граматика [Тимофеев, 2003, с. 466]. Починаючи з того часу монастирі стають першими академіями, недарма саме тоді народився про них вислів: *«Монастир без бібліотеки – як замок без зброї»*. Жебручі ченці напряму причетні до заснування та викладання в перших університетах (*Studium generale*) [Мортімер, 2018, с. 48; Зайбт, 2009, с. 220].

З розвитком міст під середину XI ст. з'являються єпископські кафедральні собори, а при них свої школи. Відтепер (після близько 1110 р.) учити стає монополією освічених людей. Насамперед – завданням єпископа. *«Париж, королівське місто, перше містечко в Середньовічній Європі, яке ставало по-справжньому столицею, – чим Рим уже давно перестав бути»*, – зауважує Ж. Дюбі [Дюбі, 2003, с. 95]. Париж завдячує своїй славі королю Франції Людовіку IX Святому. Після 1200 р. серед усіх держав, які відтоді возз'єднуються, є одна найбільша, найліпша змайстрована, господар якої мешкає в Парижі. *«В усьому латинському християнстві жоден монарх не мав більшого престижу, ніж Людовік Святий, та й більше багатств»* [Дюбі, 2003, с. 96]. У 1130 р. найбільшою королівською церквою ще був не собор, а монастир – Сен-Дені-ан-Франс, що служив некрополем для трьох династій, які керували королівством франків включно з Карлом Лисим [Дюбі, 2003, с. 99 та наст.].

Єпископські, кафедральні школи при соборах.

Після 1100 р. блиск монастирських шкіл дуже швидко блідне: вони замкнулися самі в собі; знову згорнули виховні завдання всередину спільноти й більше не поширюють знань. Через аскетизм монастир відгороджується від світу: на ченців він покладає обов'язок тільки молитися, шукати Бога в самотності. Перехід від монастирської школи до єпископської кафедральної (соборної) школи припав на період між 980 та 1130 р., проте це не означало, що один тип школи замінив інший, просто у XII ст. собори стають єдино живими школами.

Відтепер учити стає монополією освічених людей насамперед завданням єпископа. Але єпископ надто великий владика: він перекладає свої інтелектуальні функції на кліриків своєї дієцезальної церкви, на каноніків, точніше на одного з них, який отримує доручення керувати школою (певно це мав бути канонік-лектор або канонік-кустос – *авт.*). Квартал, що прилягає до собору, наповнюється учнями, і попри свою відкритість, завше мав назву «монастирська в'язниця». Єпископська школа, на відміну від монастирської, була відкритою до світу в прямому і переносному значенні. У кафедральній школі навчання проводилося гуртом: гурт учнів збирається під крилом учителя, який читає і коментує для всіх книгу. Його учні, всі чи майже всі належать до церкви, підстрижені клірики, підпорядковані юрисдикції єпископа. Місія навчального процесу покликана поширювати серед

мирян Божі знання. В конкуренції бути кращими деякі єпископські школи затьмарюють інші, інтелектуальна активність швидко зосереджується довкола кількох вогнищ знань, де можна було відвідувати заняття багатьох учителів / викладачів, переходячи від одного до іншого, де навчання починало ділитися на багато циклів. На порозі XII ст. тими шкільними вогнищами освіти були Лаон і Шартр, а після припинення будівництва монастиря Сен-Дені, ним став Париж [Дюбі, 2003, с. 114].

В королівському місті Парижі близько 1150 р. скупчувалися сотні учнів, які приходили на навчання, щоб отримати знання від найкращих учителів сучасності, не тільки з найближчих сіл Іль-де-Франсу, а й з Нормандії, Пікардії, німецьких країв, надто з Англії. Навчання проходило у двох школах: на правому березі Сени в монастирі Паризької Богоматері та на лівому березі на горі Сент-Женеве'в. Більш незалежні вчителі наймали будиночки на Малому Мосту, в провулку Фуар. У 1180 р. один англієць, колишній учень, заснував перший колеж для бідних студентів. На південь від Сени формувався новий квартал, цілком призначений для навчання, що розташовувався навпроти кварталу королівських людей, навпроти Піщаного Берега та Моста Обміну – ділового кварталу. Велике місто Париж набувало потрібної функції: королівської, торговельної, університетської. В цих провулках народжувався новий дух, нова школа Європи, тут вчитиме найгеніальніший учитель тих часів П'єр Абеляр [Дюбі, 2003, с. 114–115].

Якщо в школі монастиря Сен-Дені вчитися було вправою, спрямованою на споглядання, що ґрунтувалося на самостійному розмірковуванні над святими текстами й на повільному просуванні духу плином символів та аналогій, то в Шартрі, Лаоні та Парижі – не тільки читали, не тільки розмірковували, а й дискутували. Вчителі й учні виступали одні проти одних в інтелектуальних змаганнях, в яких перші не завше були переможцями. *«Кафедральна школа, – пише Ж. Дюбі, – поставала, наче якась арена, місце словесних поєдинків, настільки запальних, як воєнні двобої, що готували, як і ці останні, захоплювати світ. Юний Абеляр блищав на цих змаганнях. Наче якийсь рицарський герой, він здобув своїми перемогами славу, гроші й любов жінок»* [Дюбі, 2003, с. 115].

Навчання в єпископській школі залишалося замкнутим у рамках «вільних мистецтв» як у каролінгських монастирях. Новизна настала після середини XII ст., коли вправи у мистецтві *trivium* (навчально-повчальний цикл із трьох предметів) поступово опинялися в підготовчій ролі до того, що ставало відтепер головною функцією клірика: читанням *divina pagina* (Св. Письмо, Біблія), критичним тлумаченням святих текстів, утвердженням вчення для поширення правди. Учень-студент отримував граматичне й риторичне освічення. Перед тим як приступити до коментування слів Біблії, учителі читали перед учнями-початківцями класичні тексти латини, яких остерегалися в клянійських монастирях – Ціцерона, Овідія, Вергілія [Дюбі, 2003, с. 115].

Кафедральні школи відкривалися для підготовки білого духовенства. Такі школи діяли в Лаоні, Майнці,

Реймсі та Орлеані. Деякі монастирські або кафедральні школи до XII ст. славилися добрим рівнем освіти з тієї чи іншої дисципліни. Так, кафедральна школа в Лаоні славилася своїми студіями з теології, орлеанська школа – студіями з латинської класики, а школа в Шартрі – студіями з природничих наук. Кафедральні школи були міськими інституціями, тоді як монастирські школи, хай навіть розміщені в містах, були сховані за мурами й сільськими за своїм характером [Лінч, 1994, с. 321]. В Лаоні та особливо в Парижі головною галуззю *trivium* стала діалектика. Мистецтво медитації, вправа *ratio*, діалектику ставлять у перший ряд властивостей клірика розум, «честь людини», як проголосив сто років раніше вчитель Беранже Турський. Всі викладачі й всі їхні учні вважають розум найефективнішою зброєю, яка може привести до справжніх перемог і дозволити поступово проникнути до Господніх таємниць, тому саме логічному розмірковуванню належало розв'язати всі тіні й розв'язати всі суперечності Св. Письма та творів Св. Отців [Дюбі, 2003, с. 116].

Включно до XII ст. основними центрами освіти та освіченості були монастирі та єпископські кафедральні школи. Ідеальна модель програми навчання визначалася успадкованою від Античності моделлю «вільних мистецтв»: стандартний класичний освітній цикл був систематизований у творах Марціана Капелли й потім перенесений в Західну Європу у формі доктрини про «сім вільних мистецтв» зафіксованих у нормативних для середньовічного шкільного навчання творах Боеція і Кассіодора. Базові навчальні посібники по-латині були успадковані від епохи Античності, а саме: «Мала граматика» Доната, «Граматичні настанови» Прісціана, байки Езопа і «Дістихи» Катона. Центральною фігурою будь-якої школи був учитель (*magister*). В міських школах працювало по двоє-троє магістрів, класи налічували до 60 і навіть до 100 учнів. Від кількості учнів залежало благополуччя магістра, адже навчання було платним. Багато шкіл діяли безперервно. Учні могли залишати школу на декілька днів тільки під час Паски, Різдва і Трійці. Термін навчання в школі тривав для тих, хто бажав будувати церковну кар'єру, вступити в університет чи в якийсь чернечий орден – 5-6 років. Як правило учні поступали до школи в 11–12 років, а 18–19 років були верхньою межею, коли ще можна було вступити до школи [Парамонова, 2003, с. 590–592].

На відміну від ортодоксального (східного) християнства в Католицькій латинській церкві монастирі були першими центрами освіти та освіченості, першими економічними корпораціями. Монастирі та кафедральні школи протягом століть були найважливішими навчальними центрами, які допомагали створювати перші європейські університети такі як Болонья, Париж, Оксфорд і Саламанка [Харарі, 2016, с. 336].

Біблія, її читання та коментування в середньовічних школах. Дієслово *legere* («читати») може бути цілком синонімічним, наприклад, *cantare* («співати»), *scribere* («рівнятися»), *dictare* («писати» – «диктувати»). Лукіан із Самосати, як відомо, засуджував тих, у кого очі без пуття біжать перед губами. Аврелія Августина у «Сповіді» вразив своїм

беззвучним читанням Амвросій Медіоланський. Небрідій, сучасник і кореспондент Августина, вказує, що для сприйняття необхідно почути написане. Формула ж самого Августина Блаженного звучить наступним чином: записане слово взагалі не є словом, воно лише означає якийсь зміст і повинно бути проголошено, звільнено від пут мертвої букви (*ita fit, ut cum scribitur verbum, signum fiat oculis, quo illud, quod ad aures pertinent, veniat in mentem*). В середньовічних джерелах зафіксована техніка читання вголос (в монастирях зберігалася до XVII ст.). Праця того, хто читав вважалася важкою і такою, яка вимагала непоганого здоров'я. Устав Бенедикта VI ст. приписує монахам читати вголос, не заважаючи один одному. Фома Кемпійський розуміє читання як спільну роботу очей і губ, а Франческо Петрарка проводить дні або в читанні, або в мовчанні. Відповідним чином було побудовано і середньовічне навчання: учневі треба було викласти зовсім не процедури відстороненого текстуального аналізу, або навіть просто раціонального розуміння тексту, але мистецтво *lectio*, вміння використати книгу для того, аби в просвітленому осяянні досягнути незмінний і невичерпний задум творіння [Перлов, 2003, с. 573–575].

В основі християнства, на користь якого зробили свій вибір фактично всі королівства середньовічної Європи, лежала Біблія – Святе Письмо. Після масштабного місіонерського руху VI – VII ст. Біблія опинилася у бібліотеках монастирів, церков, релігійних братств. З початку IX ст. Св. Письмо перестало бути правом тих, хто був старанно навчений мистецтву екзегези в монастирських і соборних школах. Каролінзький шриффт (міноскул) полегшив копіювання книг, зробивши Біблію книгою «масового» вжитку. Перша спроба уніфікації різних версій Біблії мала місце в період реформ Карла Великого: правки Алкуїном турських Біблій і філологічна зв'язка Теодульфом Орлеанським вестготських Біблій. З IX ст. з'являється все більше Біблії з нотатками, які полегшують читання і тлумачення. У IX ст. пробуджується середньовічна екзегеза Біблії, яка відповідає педагогічним цілям: вона лежить в основі мистецтва проповіді та покликана формувати дух і інтелект тих, чий голос буде лунає в монастирях, приходах і соборах. З IX до XII ст. важливими центрами «педагогізації» Біблії стають Осер, Лан, Реймс, Райхенау, Фульд, Регенсбург і Верона. У її джерел стояли найкращі представники каролінзького чернецтва: Валафрід Страбон (пом. 849р.), Еймон Осерський (пом. бл. 855 р.), Рабан Мавр (пом. 856 р.) та учень Осерського Ейрік (пом. бл. 876 р.). До 1015 – 1030 рр. прошарки населення, які вважаються невігласами, вимагають Св. Писання мати у своїх руках [Лобришон, 2003, с. 45–48].

Починаючи з XI ст. всі монастирські статuti передбачають читання Біблії упродовж всього літургійного року. Цю практику з XI ст. перейняли й в соборних школах, а з XIII ст. – в університетах. Біблію читають і коментують. До XII ст. усі приходські церкви латинської Європи мали повний текст Біблії. Проте починаючи з папи Александра III (1159 – 1181) Церква вимагає, щоб Біблію не читали *sine glossa*, без

авторитетних роз'яснень, а тільки з офіційними коментарями. В Парижі у XII – XIII ст., у Вестмінстері у XII – XIII ст., у Вестмінстері у XIII ст. і в Празі у XIV ст. для мирян спеціально пропонуються найкращі праці з біблеїстики. До 60-х рр. XIV ст. вищі класи латинської Європи зберігають загальноприйняте правило читання Біблії з глосами [Лобришон, 2003, с. 49–50].

Париж, а надто Сен-Вікторська монастирська школа, відіграє провідну роль в осмисленні світу, суспільства і людини скрізь призму Біблії. Школа сприйняла Кодекс Граціана і т. зв. *Glossa ordinaria* (текст Біблії з коментарями) як закон. Її лідерами були Ґуго (пом. 1141 р.), Рішар (пом. 1173 р.) і Андре (пом. 1175 р.). Їхню працю продовжили Петро Ламбардський (пом. 1160 р.), Петро Комостером (пом. 1179 р.) і Петро Кантор (пом. 1197 р.), а відтак ця школа опинилася в стінах Паризького університету. В Паризькій соборній школі народилася ідея коментувати Біблію протягом всіх років навчання; для цього було видано перші богословські «Сумми». У другій третині XIII ст. було встановлено єдину норму Біблії в масштабах латинської Європи: вона відома за місцем редакції як паризький текст. В 30-х рр. XIII ст. в Паризькому університеті з'явилася ідея кишенькової Біблії. Наука екзегетики викладалася на всіх богословських факультетах університетів у XIII – XVI ст. [Лобришон, 2003, с. 48–50].

Схоластика. Латинський термін *scholastica* походить від грец. слова «школа», «шкільний» – тип релігійної філософії (букв. «шкільна філософія»), що характеризується принциповим підпорядкуванням примату теологічного віровчення. Суть схоластичного методу полягає в підпорядкуванні думки авторитету догмата. Ця формула походить до керівника монастирської школи в Равенні (Півн. Італія), єпископа і кардинала Петра Даміані (1007 – 1072), автора слів: «філософія – служанка богослов'я» (*philosophia ancilla theologiae*), тобто підкорення розуму вірі. Також її сутністю є формула, за якою Арістотеля визначено як «предтечу Христа у всьому, що стосується природних речей» (*praecursor Christi in naturalibus*) [Уколова, 1990, с. 443–444; Аверинцев, 2001, с. 171–175; Аверинцев, 2003, с. 515–520].

Наприкінці XI ст. в кафедральних школах розвинувся новий підхід до навчального процесу, який часто називають *схоластичним* (від латин. слова *schola*, що букв. означає «школа»). Суть схоластики можна почасти зрозуміти, описавши, чим вона відрізняється від монастирської культури. Насамперед різними були учні: облати та молоді ченці дуже відрізнялися від школярів, яких хоч і підстригли під тонзуру, зарахувавши в такий спосіб до духовного стану, проте на практиці вони мали ширші можливості. Несхожими були й вчителі: бенедиктинський чернець давав обітницю навіть залишитись у своєму монастирі, мав на що жити, міг стати співробітником кафедральної капітули, абатом або єпископом. Більшість магістрів кафедральних шкіл мріяли про таку кар'єру інколи все життя. Кінець кінцем, інтелектуальна атмосфера в школах двох видів стала зовсім різною. Монастирські школи залишилися більш споглядальними, консервативними, тоді як кафе-

дральні школи виявилися прихильнішими до інтелектуальних новацій, зокрема до застосування «Логіки» Арістотеля при розв'язанні різних проблем у всіх галузях знань, включаючи й теологію. Консерватори ж, такі як Бернар Клервоський або Стефан Турнейський, виступали з осудом публічних дебатів у кафедральних школах особливо щодо питань віри і догматів Церкви, але вони не змогли перешкодити тріумфові логіки в школах та в інтелектуальному житті взагалі [Лінч, 1994, с. 321–322].

Протягом XII ст. ландшафт вищої освіти в Європі змінювався. Монастирські школи втрачали свою провідну роль: структурно вони хотіли зберегти свою замкненість від зовнішнього світу, підняли мінімальний вік, необхідний для вступу в монастир (до 18 років), чинили опір проникненню у свої програми Арістотелевої логіки, що стала важливим предметом в кафедральних школах, в середині століття в монастирях майже зникли чужинці [Лінч, 1994, с. 325].

Натомість кафедральні школи за життя двох генерацій (бл. 1120 – 1180 рр.) утвердили своє панування у вищій школі на теренах цілого християнського Заходу. Епіцентром цієї школи стали Північна Італія, Південна Англія, Північна та Центральна Франція і Західна Німеччина. Належну освіту відтепер можна було здобути тільки в кафедральних школах. У таких школах викладали такі незалежні маістри як П'єр Абеляр. Ці школи часто були міжнародними, до них прибували учні з інших околиць християнського світу – Шотландії, Ірландії, більшої частини Німеччини та з Центральної та Східної Європи. Латинська мова хоч і була вже на той час мертвою мовою, але її знання між освіченими інтелектуалами було єдиною комунікацією, яка розбивала державні кордони. Панування кафедральних шкіл було відносно коротким: вже в кінці XII ст. вони поступилися місцем новому типу вищої школи – університетам [Лінч, 1994, с. 325–326].

Нове розуміння значення і змісту предметів циклу «семи вільних мистецтв» знайшло розгорнуте відображення у творі Ґуго Сен-Вікторського (1096 – 1141) «Дідаскалікон» (приблизно 1120 р.). Напевно вперше в середньовічній традиції автор пояснює, чому ці «мистецтва» називаються вільними – вони повернуті до вільних душ, що шукають істину. У нього предмети трівіума складають логіку, а предмети квадріуму (арифметика, музика, геометрія, астрономія) – математику. Арифметика походить від слів «чеснота» і «число», астрономія – «закон зірок», музика – «вода». Для Ґуго суворою вимогою є дотримуватися порядку вивчення дисциплін: граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика [Тимофеев, 2003, с. 466–467]. Навчання «семи вільних мистецтв» слід починати з семи років, вивчаючи предмети трівіуму, а з чотирнадцяти років – поглиблено почати вивчати всі інші дисципліни, включно науки квадрівіуму.

Середньовічна освіта за своїм змістом зводилася до обов'язкового знання трьох предметів (*Trivium*): граматики, риторики та логіки. На початку XII ст. виникають «загальні школи» (*studium generale*), де навчали енциклопедичним знанням. В містах ці школи

почали об'єднуватися в корпорації, які стали називатися університетами. Членів новопосталих спільнот пов'язував своєрідний етос, в основі якого лежало не «учительство» та «учнівство», а взаємні запитання й відповіді. Запитання цілеспрямовано ставили до тих текстів, які досі мали непорушний авторитет у роз'ясненні Біблії та поясненні світу [Зайбт, 2009, с. 215].

Салернська медична школа. Якщо сучасна медицина повинна бути доказовою, то для медичної практики Середньовіччя головним були знання і покладання на авторитети. Афінянин Гіппократ із Косу (бл. 460 – бл. 370 рр. до н. е.) і грек Клавдій Гален із Пергами (бл. 129/131 – бл. 200/216 рр.) – два античні лікарі – заклали основи середньовічної медицини та практики. Їм належить розробка й удосконалення теорії про чотири гумори, що керують організмом людини: кров, флегма, жовта і чорна жовч. Кожна із цих рідин має свої характеристики: кров – гаряча й волога, флегма – холодна й волога, жовта жовч – гаряча й суха, а чорна жовч – холодна й суха. Домінантний гумор визначає темперамент людини, який може бути: сангвістичним, флегматичним, меланхолічним і холеричним. Здоров'я людини залежало від гармонійного балансу гуморів, а кожна хвороба спричинялася надміром або нестачею одного з них. Урівноважувати гумори людина могла за допомогою дієти, фізичних вправ та способом життя [Демчук, 2024, с. 90–91]. Таким є стислий виклад того, що засвоїло Середньовіччя з античної медицини.

До Західної Європи (а відтак і в інші її частини) медицина прийшла через арабів, які добре засвоїли уроки своїх греко-римських попередників і додали до них свої міркування. Прикладом успішного синтезу східної та західної медичних традицій стала Салернська школа в Італії, з якої вийшли перші відомі середньовічні лікарі. Поштовхом для її виникнення могли стати переклади арабських трактатів латиною, які здійснювалися в італійському монастирі Монтекассіно з його винятково багатою бібліотекою в останній чверті XI ст., на чолі якої стояв Константин Африканський, араб із Тунісу (?) [Демчук, 2024, с. 91].

Попри популярність і статусність Салернська школа хоч і не оформилася в університет аж до XVI ст., проте з XIII ст. присвоювала вчені ступені магістра і доктора, а з XIV ст. – винаймала викладачів для систематичного навчання. Основним підручником, базою навчання медичної науки в школі Салерно, була «Articella» («Маленьке мистецтво») – збірник, який складався із шести найважливіших трактатів: «Афоризми» та «Прогностика» Гіппократа, «Мистецтво медицини» Галена, «Ізагог» Йоганніціуса, «Про сечу» Теофіла й «Про пульси» Філарета. За ім'ям Йоганніціуса стояв арабський перекладач і лікар, християнин-несторіанець Абу Зейд Хунайн ібн Ісхак аль-Ібаді (809 – 873), а «Ізагог» перекладається як «Вступ», в цьому випадку – до «мистецтва медицини» Галена, що фактично було переказом античного трактату у форматі питань і відповідей. Теофіл Протоспатаріус і Філарет (обоє із VII ст.) представляли візантійську медичну школу [Демчук, 2021, с. 18 та наст.; Демчук, 2024, с. 92].

Першою жінкою-професоркою Салернської медичної школи стала Трота, авторка популярного трактату «Практична медицина за Тротою» («Practica secundum Trotam»). Ім'я Троти отримала також збірка із трьох творів «Компендіум, на ім'я Тротули» («Summa que dicitur «Trotula»»). До неї увійшли наступні твори: «Про стани жінок» («Liber de sinthomatibus mulierum», також відомого як «Trotula major»), «Про лікування жінок» («De curius mulierum», також відомого як «Trotula minor») та «Про жіночу косметику» («De ornatu mulierum») [Демчук, 2024, с. 100].

Магнаурська вища школа та університет Пандіактеріон: освіта у Візантійській імперії та перший вищий навчальний заклад у світі. У Східній Римській імперії (Візантії) система освіти зберегла наступність від Античності. Дітей від 6–7 років віддавали навчатися до початкової школи, де вчилися 2–3 роки читати, писати й рахувати, правда книгою, на якій вчили читати став Псалтир, який витіснив Гомера та Овідія. Відтак, хто бажав, міг продовжити навчання в школі граматики. Тут студіювали переважно давньогрецьких авторів, вчили вправлятися на аттичному (Аттика) діалекті за всіма правилами риторики. Порівняно з державами Західної Європи мережа шкіл у Візантії була ширшою, а загальний рівень елементарної грамотності – вищим. Крилатий вислів «Вчення світло, а неучтво – пільма» належить «батьку візантійської схоластики», богослову і філософу Іоанну Дамаскину (бл. 675 – між 749 і 753 рр.) [Удальцова, 1990, с. 464].

Греки розцінювали освіту як одну з найвищих чеснот людини й в духовному, і в побутовому розумінні: ідеальним володарем уважали того, хто протегував вченим; освіченість була головною передумовою отримання посад у світській та церковній адміністрації; простолюдинові освіта давала шанс підвищити соціальний статус і т. д. І навпаки, брак освіти натомість розглядали як суттєву ваду, ба навіть – фізичну неповноцінність, а з неписьменних людей дошкульно кепкували [Яковенко, 2005, с. 77].

Вищі за граматичну школу навчальні заклади – Академія Платона в Афінах та Мусейон з Бібліотекою в Александрії Єгипетській – зникли, як відомо, у VI – VII ст.: академія була закрита за указом імператора Юстиніана у 529 р., а бібліотека згоріла у 640 році. Проте в Римі та Візантії існували Атенеуми (лат. *Athenaeum*, від назви Афін / Атен) – тип вищих навчальних закладів, які за змістом навчання більше нагадували звичайну риторську школу [Удальцова, 1990, с. 464. Пор.: Фенич, Алешкевич, 2025, с. 45, 46–49]. У Візантії існував величезний масив шкіл різного рівня: від елементарних провінційних для простолюдинів до училищ граматики, риторики й філософії в Константинополі.

Інформація щодо існування у Візантії (Константинополі) вищої школи суперечлива в історичній науці. Георг Острогорський наводить обидві. Так, за Фуком, історія високої школи у Візантії почергово переживала то періоди занепаду, то періоди відродження. Заснований імператором Теодосієм II університет, цілковито занепадає за Фоки, але за Іраклія з'являється нова висока школа. Протилежної думки тримається Брас: він вважає, що вищі школи в

Константинополі функціонували неперервно від Константина Великого аж до падіння Візантійської імперії 1439 р., і що окрім державних шкіл, де навчання мало світський характер і головною метою було виховати майбутніх державних службовців, постійно діяла ще й висока теологічна школа під егідою Константинопольського патріархату [Острогорський, 2002, с. 210, 279 прим. 50].

У 855 або 856 рр. в столиці імперії Константинополі дядя імператора Михаїла Палеолога – Барда Склер, що очолював у той час уряд, і учений Лев Математик (бл. 790 – бл. 870), заснували **Магнаурську вищу школу** (Πανδιδασκῆριον τῆς Μαγναύρας – досл. «Золота палата», назва походить від палацу базилевса Магнаур). Тут було представлено всі галузі тодішньої світської науки. У школі вивчали філософію, медицину, риторику, право, арифметику, геометрію, музику та астрономію. Барда, який сам відзначався світлим розумом, залучив до цієї школи усіх найвидатніших учених того часу. Він не завагався доручити керівництво університетом Леву Математику, який був широковідомий своєю обізнаністю у галузі різних знань, став її першим ректором, хоча доводився небожем вождеві іконоборців Йоаннові Граматику, а за правління Теофіла і сам виступав ворогом культу ікон [Удальцова, 1990, с. 464; Острогорський, 2002, с. 210]. У цьому навчальному закладі викладав і Фотій (бл. 820 – 896) – найбільший учитель і вчений свого століття, який 28 грудня 858 р. посів патріарший престол. «Фотій був найвидатнішою особистістю, найдібнішим політиком і найметкішим дипломатом серед усіх, хто досі перебував на патріаршому престолі в Константинополі», – зауважує І. Острогорський [Острогорський, 2002, с. 210].

У 1045 р., на основі Магнаурської школи, було засновано Пандідактеріон – **Константинопольський університет**. Перший вищий навчальний заклад у світі мав два факультети: юридичний і філософський. Вища Магнаурська школа проіснувала до падіння Візантійської імперії (1453). У Константинополі також діяла вища медична школа [Удальцова, 1990, с. 464].

Освіта та освіченість на Русі. Найбільш успішним епігоном Візантії у прямому і переносному значенні, вчені вважають, була Руська держава з центром у Києві. Заснована воєводою роуського (варязького / норманського) князя Рюрика Хельгом (Олегем) із проголошення «*Києва матір'ю городів руських*» (882), та поступово зруйнована іредентизмом удільних князів Галицьких (1141) і Володимиро-Суздальських (1169), систематичними князівськими усобицями та «любов'ю» половецьких родичів (XI – XIII ст.) та зрештою навалою монгольських номадів (1237 – 1241), в «сухому залишку» засвоїла крихти візантійської ученості, які селективно (в основному через балканське мовне посередництво) потрапляли до кількох міст Русі. Культурний розвиток Русі, не дивлячись на відрізаність і від грецького, і від латинського першовзірців, все ж перебував, за влучним визначенням Ігоря Шевченка, «під знаком візантійської цивілізації» [Шевченко, 2014, с. 1–66].

Якщо звернути увагу на різні тексти, що народилися з-під пера русичів (а їх було не так вже і

багато), то під «добрим християнином» автори розуміли ужиткові потреби, а не глибокий віросповідний зміст. Набір християнських чеснот постає як цілком тривіальний: возлюблю Господа; часто молися; не возгордися; очисти тіло постом і прикрась смиренням; допомагай убогим, стражденним і сиротам; не осуджуй ближнього і т. д. і т. п. Що ж стосується моделі візантійської ученості, то руські книжники наслідували лише «позитивну» її частину: раз у раз складали похвали «ученню книжному» та «книгам» (звісно виключно релігійним), «філософу і книжнику», але майже обходили мовчанкою згадки про неосвічених людей. Навпаки, людей, які присвятили своє життя цілеспрямованому здобуттю знань, автори вважали пихатими марнославами – «*філософом себе виставляють*». На їхню думку, розумній людині достатньо було вміти читати [Яковенко, 2005, с. 77].

Непрямі згадки про книги, книжкову науку, школи на Русі збереглися в літописах, житіях, проповідях. Після хрещення Русі весною 990 р., як пише «Повість минулих літ», **Володимир Великий** (960/963 – 979 – 1015) «*І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне*». Звісно мова йде про Київ, проте де саме, не ясно. «*Коли ж цих роздавали на учення книжне, то збулося пророцтво на Руській землі, яке говорить: «У ті дні почують глухі слова книжні [і], ясною буде мова недорікуватих. Бо сі не чули були раніше книжних словес, але за божим приреченням і по милості своїй помилював [їх] бог»*» [Літопис Руський, 1990, с. 66].

Одним із перших центрів освіти та освіченості на Русі був Новгород. **Ярослав Мудрий**, тривалий час князь Ростовський (988 – 1010) і Новгородський (1010 – 1034), написав тут у 1016 р. «Руську Правду» – першу збірку законів. У 1030 р. як великий князь Київський (1019 – 1054) Ярослав Мудрий заснував школу в Новгороді, зібравши «*від старост і попових дітей 300 учити книгам*» [Яковенко, 2005, с. 78].

Без сумніву, школа і скрипторії діяли при Софійському соборі в Києві. Весною 1037 р. «Повість минулих літ» повідомляє про великого князя Київського Ярослава Мудрого та свої рефлексії про книжкову освіченість наступне: «*І до книг він мав нахил, читаючи часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святее], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними, поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розмякшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення, приймаючи книжне. Велика ж користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість, бо, і стриманість здобуємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості [...] Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш*

ти велику користь душі своїй. Бо коли хто часто читає книги, то бесідує він із богом або зі святими мужами. Читаючи бесіди пророків, євангельські повчання і апостольські, і життя святих отців, знайде душі він користь велику» [Літопис Руський, 1990, с. 89–90].

У 1080-х рр. фіксується існування школи в Курську, де навчався грамоти св. Феодосій Печерський (бл. 1029 – 1074). З XII ст. збереглися згадки про появу шкіл у Галичі, Смоленську тощо. У Новгороді, за підрахунками вчених, на початку XIII ст. налічувалося 10% письмених мешканців [Яковенко, 2005, с. 78], більше, ніж в інших містах на Русі.

У 1086 р., у 31 рік свого життя, князівна **Анна Всеволодівна** (бл. 1055 – 1113), рідна сестра князя Володимира Мономаха, заснувала в монастирі св. Андрія в Києві **першу жіночу школу** на Русі. У свій час перший російський історик Василій Татищев писав: «Анна зібрала в свій монастир кілька панн і навчала їх Писанню, а також ремесел, співу та шиттю». Одним із тих ремесел мало бути мистецтво переписування книг [Митрополит Іларіон, 1999, с. 75–87].

Серед творів власного «виробництва» увагу привертає наскрізь дидактичний текст **Володимира II Мономаха** (1053 – 1125) під нетривіальною назвою «Повчання дітям». Як впливає із Лаврентіївського списку «Повісті минулих літ», єдиного джерела, в якому збереглося «Повчання», твір був написаний у 1099–1117 рр., тобто коли Мономах був Переяславським (1094 – 1113) і Великим Київським князем (1113 – 1125). Мономах залишив наступні неоригінальні поради дітям: «А найголовніше – убогих не забувайте, а скільки можете по зможі годуйте і подайте сироті, і вдовцю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина» [Цит. за: Демчук, 2024, с. 45]. Неозброєним оком читаємо, що на погляд глави держави Русь станом на початок XII ст. найбільш злободенними питаннями були: убогі, голодні, сироти, удови, безправ'я, погани. Як і найбільший інтелектуал XII ст. в Західній Європі П. Абеляр, Володимир Мономах наголошує на важливості навчання: «Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій [Всеволод Ярославич (1030 – 1093 рр.) – перший князь Переяславський 1054 – 1076, Великий князь Київський 1067 – 1077, 1078 – 1093, князь Чернігівський 1077 – 1078, перший правитель, який використовував титул «князь всієї Русі» – авт.], дома сидючи, вивчив п'ять мов, у тому честь мав від інших країн. Лінь-бо – мати всьому: що уміє, те забуде, а чого не вміє, того не навчається» [Цит. за: Демчук, 2024, с. 45].

Проте, як зауважив ще на початку XX ст. відомий російський історик церкви Євген Голубінський, у випадку ранньої Русі йдеться про письменність, а не про освіту чи тим більше освіченість. «Філософів» і «книжників» у повному розумінні слова, тобто безумовно освічених інтелектуалів, подібно до західноєвропейських, про яких йшла мова вище, Русь знала не багато. До них, зокрема, можемо віднести: 1)

князів Ярослава Мудрого – автора «Руської Правди» (1016); Ізяслава, Святослава та Всеволода Ярославичів – авторів «Правди Ярославичів» або «Устава Ярославичів» (1072); Володимира Мономаха – автора «Повчання дітям» (1117); володимирського й берестейського князя Володимира Васильковича (пом. 1288), якого літописець охарактеризував такими словами: «був книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і після нього не буде»; 2) обох київських митрополитів-русичів – Іларіона (990 – 1080) – автора «Слова про закон і благодать» (1051) та Кліма Смолятича (? – після 1164) – автора «Послание, написано Климентом, митрополитом руским, Фоме прозвиту, истолковано Афонасием мнихом» (1147), якого літописець називає «бысть книжник и философ так, якоже в Руской земле не бьашеть»; 3) єпископа Кирила Туровського (бл. 1130 – після 1182) – автора «Житія» та «Слова на Антипаску» (XII ст.); 4) агіографів та літописців Нестора, Никона й Сильвестра – авторів «Повісті минулих літ» (1113) [Яковенко, 2005, с. 78–79]. Це і є увесь список руських інтелектуалів в період до появи університетів у Європі. Про «сім вільних мистецтв», основу навчального процесу в Західній Європі ще довго після Середньовіччя, на неозорих землях «Slavia Orthodoxa» (за висловом Рікардо Піккіо) не буде згадки аж до кінця XVI століття.

Висновки. У найтемнішу добу «темного» Середньовіччя, коли християнство і словом і силою утверджувалося серед варварських народів і земель колишньої Римської імперії, поміж тотальним невіглаством знаходилася сотня-друга освічених інтелектуалів, які щосили намагалися зберегти культурно-освітні досягнення античної цивілізації та адаптувати їх до нової реальності, узгоджуючи вчення Арістотеля з Августином Блаженным, тобто політеїстичний світогляд з монотеїстичним віровченням Католицької церкви. Наведений у статті фактичний матеріал дозволяє зробити декілька висновків та узагальнень.

По-перше. Перехід від Античності до Середньовіччя не стався одразу після падіння західної Римської імперії у 476 р. та завершення життя «останніх римлян» в кінці V – на початку VI ст. Цей процес був значно довшим, під час якого встигло вирости ціле покоління освічених інтелектуалів, котре зберегло континуїтет між двома епохами. Остаточним вододілом між Античністю та Середньовіччям, на нашу думку, став перехід літочислення від «створення світу» чи від «заснування Риму», тобто до нашої ери / до народження Христа, – до нашої ери / після народження Христа, що розтягнувся на віки. Сам факт встановлення дати народження Ісуса Христа 25 грудня монахом Діонісієм Малім та прийняття її християнською Церквою під середину VI ст. став остаточним розділом між старим (античним) і новим (середньовічним) часом, який змінив повсякденний світ уявлень вчорашніх язичників – християн.

По-друге. Середньовіччя успадкувало від Античності (і Греції, і Риму) ряд ознак, між якими трьохфункціональна індоєвропейська схема правильного християнського суспільства поділеного на рівноправні один до одного стани священників

(*oratores* – тих, хто молиться), воїнів (*bellatores* – тих, хто воює) і трудівників (*laboratores* – тих, хто працює), та наукову класифікацію і практику викладання в школах семи вільних мистецтв двох циклів – трівіум і квадрівіум, що походить від римського дидакта Марціана Капелли початку V ст. В середньовічній Європі трьох станів «тим, хто молиться» (*oratores*) вдалося запровадити в навчання античну науку «семи вільних мистецтв», що надовго пережила Середньовіччя.

По-третє. На відміну від Античності, коли виховання дітей і юнаків було спрямовано на формування повноцінного громадянина полісу і держави, в Середньовіччі головний акцент робився на підготовку дітей до праці дорослих та вихованні в них християнських цінностей. Античному ідеалу тілесної сили та краси християнство протиставило людину, заклопотану спасінням своєї грішної душі. Сказати, що середньовічним дітям жилося небезпечно, все одно, що нічого не сказати, адже за різними оцінками кожна третя або четверта дитина помирала у віці до 15 років, правда з іншого боку, перебільшеною видається теза Філіппа Ареса про «маленьких дорослих». Середньовічні діти звісно є «іншими» за дітей інших епох, але одночасно вони є «такими самими».

По-четверте. До 13-ти античних чеснот (*virtutes*) «доброго мужа» (*vir bonus*) середньовічне християнство додало свій кодекс чеснот «доброго християнина» («*christiana bonus*») з його найвищою чеснотою – *humilitas* (смирення), яким протиставило сім головних гріхів у версії папи Григорія Великого: на першому місці – головний гріх гордяння (*superbia*), після якого слідує заздрість (*invidia*), гнів (*ira*), засмучення (*accidia*), жадібність (*avaritia*), обжерливість (*gula*) і розкіш (*luxuria*).

По-п'яте. Каролінзьке відродження в Франкській імперії Карла Великого і його наступників та інтелектуальна діяльність Флакка Алкуїна і Рабана Мавра забезпечили середньовічній Європі інтелектуальний континуїтет античного Риму і Греції. В Аахені було засновано Придворну академію (*Academia Palatina*). В різний час до двору Карла запрошувалися учені мужі з різних народів: англосакси Алкуїн, Фредегіз, Візон, Сігульф, лангобарди Петро Пізанський, Павлін Аквілейський, Павло Диякон, Фардульф, ірландець Дангал, готи Теодульф і Агобард – єпископ Ліонський, франки Ангільберт і Ейнхард та інші. Освітня реформа, здійснена за ініціативи Карла Великого перш за все Алкуїном, мала важливе значення у формуванні середньовічної шкільної освіти, головною метою якої була підготовка освіченого духовенства.

По-шосте. Визначальну роль в розвитку освіти та освіченості до XII ст. відіграли монастирські та кафедральні (єпископські) школи. Школи, які утрималися де-не-де при монастирях і кафедральних єпископських соборах, формально культивуючи «сім вільних мистецтв», робили опір на ті знання, в яких найбільше мала потребу феодальна культура з її новою реальністю та новими уявленнями та забобонами. Клас граматики займався вивченням латинської мови для засвоєння Св. Писання з елементами літературного утворення. В класі риторики молодь навчалася

мистецтву написання офіційних паперів: *dictamen prosaicum* тобто виробництва дипломів (*diploma*). Третя наука «трівія» – діалектика, була нежиттєвою у варварські часи. Більш реалістичною виглядала перспектива з науками «квадрівія»: арифметика – наука «лічби» / «рахунку» дням земного життя; геометрія – наука для вивчення фантастичної географії; астрономія – з елементами астрології та розрахунками календаря; музика – що мала прикладне значення для церковного співу (*cantus ecclesiae*). Однак всі ці науки були «служанками теології». Значну увагу в цих школах займала Біблія, яку мали знати не лише читати латиною, але й коментувати.

По-сьоме. Наприкінці XI ст. в кафедральних школах розвинувся новий підхід до навчального процесу, який часто називають *схоластичним* (від латин. слова *schola*, що букв. означає «школа»). Латинський термін *scholastica* походить від грец. слова «школа», «шкільний» – тип релігійної філософії (букв. «шкільна філософія»), що характеризується принциповим підпорядкуванням примату теологічного віровчення. Суть схоластичного методу полягає в підпорядкуванні думки авторитету догмата. Ця формула походить до керівника монастирської школи в Равенні (Півн. Італія), єпископа і кардинала Петра Даміані (1007–1072), автора слів: «*філософія – служанка богослов'я*» (*philosophia ancilla theologiae*), тобто підкорення розуму вірі.

По-восьме. У статті звернено увагу на досвід окремих успішних шкіл таких як: медична школа в Салерно, де готували учнів за підручником «*Articella*» («Маленьке мистецтво») – збірником, який складався із шести найважливіших трактатів по медицині: «Афоризми» та «Прогностика» Гіппократа, «Мистецтво медицини» Галена, «Ізагог» Йоганніціуса, «Про сечу» Теофіла й «Про пульси» Філарета; та Магнаурська школа і Пандідактеріон – перший університет у світі, що діяли в Константинополі при імператорському дворі.

По-дев'яте. Оскільки найбільш успішним епігоном Візантії у прямому і переносному значенні вчені вважають була Руська держава з центром у Києві, у статті згадано про небайдужість київських князів Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха щодо розвитку освіти та освіченості на Русі, першу жіночу школу, яку заклала князівна Анна Всеволодівна, та з десяток самородків-інтелектуалів.

По-десяте. Урок-висновок із вище викладеного фактичного матеріалу може бути наступний. В основі ранньосередньовічної освіти лежали римські «сім вільних мистецтв», яких хоч і не завжди та не всюди дотримувалися у всіх школах при монастирях, єпархіальних кафедральних соборах, королівських дворах, та все ж саме вони становили основу освітньої системи навчання. Схоластика (рання XI – XII ст.) загострила відношення віри й розуму в пізнанні Бога, світу і людини. Автори статті приходять до висновку про доцільність знати сучасному поколінню III про витоки європейської освіти та освіченості в ранній період Середньовіччя (до появи університетів) як успішний приклад інтелектуалів «темних віків» для

«реформаторів» перманентних «реформ» у сфері освіти нинішнього «світлого віку».

Найтемніші віки «темного» Середньовіччя підготували ґрунт для перебудови всієї системи ціннісних орієнтацій і колективних уявлень напередодні виникнення перших університетів, названих за образним висловом визнаного французького медієвіста

сучасності Жака Ле Гоффа, «*поверненням з неба на землю*». Ключову роль у цій переорієнтації цінностей відіграла монастирська і кафедральна (єпископська) школа, освіта та освіченість помітної армії інтелектуалів, що мали або не мали ласку від «сильних світу цього».

Список використаних джерел

- Аверинцев, С. С., 2001. *София–Логос. Словарь*, Второе, испр. изд., Київ: Дух і Літера, 460 с.
- Аверинцев, С. С., 2003. Схоластика, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 515–520.
- Адагуров В., 2002. *Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття)*, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 412 с. + іл.
- Андреев, М. Л., 2003. Возрождения средневековые, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 91–96.
- Андреев, М. Л., 2003. Литература, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 256–260.
- Антология педагогической мысли христианского Средневековья. Том I. В Христе сокрыты все сокровища премудрости. Путь христианского образования в трудах Отцов Церкви и мыслителей Раннего Средневековья: Пособие для учащихся педагогических колледжей и студентов вузов*, 1994, Сост. Безрогов В. Г., Варьяш О. И., Москва: Аспект Пресс, 400 с.
- Арнаутова, Ю. Е., 2003. Медицина, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 271–276.
- Арьес, Ф., 1999. *Ребенок и семейная жизнь при Старом Порядке*, Пер. с фр. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева, Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 416 с.
- Берк П., 2013. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє. *Нові підходи до історіописання*, За ред. П. Берка; пер. з англ. Т. та А. Портнових; наук. ред. Т. Цимбал, Київ: Ніка-Центр, с. 13–38.
- Бринкен, А. Д., фон ден, 2003. Картография, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 212–217.
- Гири, П., 2003. Память, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 342–348.
- Гофф, Ж. Л., 2003. *Интеллектуалы в Средние века*, Пер. с франц. А. М. Руткевича. 2-е изд., Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 160 с.
- Гофф, Ж. Л., 2007. *Рождение Европы*, Пер. с франц. А. Поповой; предисл. А. О. Чубарьяна, Санкт-Петербург: ALEXANDRIA, 398 с.
- Гофф, Ж. Л. Труд, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 533–537.
- Горюнов, Е. В., 2003. Покаяние, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 373–376.
- Гуревич, А. Я., 2003. Время, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 96–100.
- Гуревич, А. Я., 2003. Детство, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 139–143.
- Гуревич, А. Я., 2007. *Избранные труды. Средневековый мир*, Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 560 с.
- Гуревич, А. Я., 2003. Крестьяне, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 239–247.
- Гуревич, А. Я., 2003. Личность, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 260–270.
- Дейвіс, Н., 2020. *Європа. Історія*, Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко, Київ: Основи, 1464 с. + іл. [1496 с.].
- Демчук, С. 2021. *Від бобра до фазана: іжа західноєвропейського Середньовіччя*, Київ: Īzhak, 320 с.
- Демчук, С. 2024. *Доба постів і карнавалів. Як жили, пили і кохалися у середньовіччі*, Київ: Віхола, 335 с.
- Добиаш-Рожественская, О. А., 1987. *Культура западноевропейского Средневековья. Научное наследие*, Отв. ред. член-корреспондент АН СРСР В. И. Рутенбург, Москва: Наука, 352 с.
- Донини, А., 1989. *У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана)*, Издание второе, Под общ. ред проф. И. С. Свенцицкой; пер. с итал. И. И. Кравченко, Москва: Изд. полит. лит., 365 с.: ил.
- Дубровский, И. В., 2003. Историография, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 199–208.
- Дюбі, Ж., 2003. *Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980 – 1420 років*, Пер. з франц. Г. Філіпчук та З. Борисюк; наук. ред. Д. Степовик, Київ: «Юніверс», 320 с.: іл.
- Зайбт, Ф., 2009. *Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем*, Пер. з нім.: Хр. Назаркевич, Львів: Видавництво Українського католицького університету, 512 с.
- Керецман, Н., 2015. *Середньовічна церква в іменах, термінах і назвах: Глосарій / 2-е вид-ня доповнене і розширене*, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 302 с.
- Колінгвуд, Р. Дж., 1996. *Ідея історії. Переглянуте видання. 3 лекціями 1926–1928 рр.*, Пер. з англ. О. Мокровольський; Упоряд. та передм. Я. В. Д. Дуссена, Київ: Основи, 615 с.
- Лобришон, Г., 2003. Библия, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 45–51.
- Лучицкая, С. И., 2003. Грехи и добродетели, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 125–128.

- Лінч, Д. Г., 1994. *Середньовічна церква. Коротка історія*, Пер. з англ. В. Шовкуна, Київ: Основи, 492 с.
- Літопис Руський за Іпатським списком, Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич, 1989, Київ: Видавництво «Дніпро», XVI+591 с.
- Матулис, Т. Н. (ред.), 1996. *Послушник и школяр, наставник и магистр. Средневековая педагогика в лицах и текстах: Учебное пособие*, Сост. и отв. ред. В. Г. Безрогов, Москва: Изд-во РОУ, 416 с.
- Митрополит Іларіон (Огієнко, І.), 1999. *Життєпис великих українців*, Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик, Київ: Либідь, 672 с., іл.
- Мортімер, І., 2018. *Століття змін. Яке століття бачило найбільше змін і чому це важливо для нас*, Пер. з англ. Я. Машико, Харків: Ранок; Фабула, 448 с.
- Острогорський, Г., 2002. *Історія Візантії*, Вид. 3-є, доповнене; пер. з нім. А. Онишко, Львів: Літопис, 608 с.
- Панг, Д., 2025. Історія освіти в західному світі. *IdeaList: Культура. Наука. Суспільство*, № 1 (26) / <https://idealist.org.ua/2025/03/27/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8-%D0%B2-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%96/> (Останній візит: 05.08.2025).
- Парамонова, М. Ю., 2003. Школа, *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 588–593.
- Перлов, А. М., 2003. Чтение, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 573–575.
- Рамм, Б. Я., 1948. К вопросу об источниках по истории школы в каролингскую эпоху, *Учёные записки Ленинградского государственного педагогического института им. А. И. Герцена*, Москва, Т. 68, с. 135–142.
- Рамм, Б. Я., 1949. «Каролингское возрождение» и проблемы школьной образованности в раннем средневековье. *Учёные записки Ленинградского государственного педагогического института им. М. Н. Покровского*, Москва, Т. V. Исторический факультет, Вып. 1, с. 81–116.
- Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, 632 с.
- Тимофеев, М. А., 2003. «Свободные искусства», *Словарь средневековой культуры*, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 461–467.
- Удальцова, З. В., 1990. Культура Византии V – XV вв., *История средних веков: В 2-х томах*, Т. I: Учебн. для вузов по спец. «История», Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 462–470.
- Уколова, В. И., 1990. Средневековая культура Западной Европы V – XV вв., *История средних веков: В 2-х томах*, Т. I: Учебн. для вузов по спец. «История», Л. М. Брагина, Е. В. Гутнова, С. П. Карпов и др.; под ред. З. В. Удальцовой и С. П. Карпова, Москва: Высшая школа, с. 437–461.
- Усков, Н. Ф., 2003. Монастыри, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 313–320.
- Усков, Н. Ф., 2003. Монашество, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 320–331.
- Усков, Н. Ф., 2003. Папство, *Словарь средневековой культуры*, 2003, Под общей ред. А. Я. Гуревича, Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 348–359.
- Фенич, В., Алешкевич, Я., 2025. Від перших учителів-софістів до «семи вільних мистецтв»: освіта та стан освіченості в Античному Середземномор'ї у V ст. до н. е. – VI ст. н. е., *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*, Редкол.: Ю. В. Данилець (гол. ред. та ін.), Вып. 1 (52), Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», с. 43–58.
- Фортунатов, А. В., 1941. Алкуин как деятель каролингского возрождения, *Учёные записки Московского государственного педагогического института*, Москва, Т. III, Кафедра исторического факультета, вып. 1, с. 26–46.
- Харарі, Ю. Н., 2016. *Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього*, Пер. з англ. Я. Лебеденка, Харків: Клуб сімейного дозвілля, 544 с.
- Харарі, Ю. Н., 2018. *Ното Deus. За лапінками майбутнього*, Пер. з англ. О. Дем'янчук, Київ: BookChef, 512 с.
- Харарі, Ю. Н., 2018. *21 урок для 21 століття*, Пер. з англ. О. Дем'янчук, Київ: BookChef, 416 с.
- Шевченко, І., 2014. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку 18 століття*, Авторизов. пер. з англ. М. Габлевич; наук. ред. А. Ясіновський, Львів: Видавництво Українського католицького університету, ххiii+288 с., 5 карт.
- Яковенко, Н., 2007. *Вступ до історії*, Київ: Критика, 376 с.
- Яковенко, Н., Миронова, В., 2002. *Латинська мова: Підручник*, Вид. друге, доповн., Львів: Видавництво Українського католицького університету, 468 с.
- Яковенко, Н., 2005. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*, 2-ге вид., перероблене та розшир., Київ: Критика, 584 с.: іл.

References

- Adadurov, V., 2002. *Istoriya Francziji. Korolivsja derzhava ta stvorennja nacziji (vid pocsatkiv do kinczja XVIII stolittja)* [History of France. The monarchy and the creation of the nation (from the beginning to the end of the 18th century)], Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyckyjkocho universytetu, 412 s. + il. (in Ukrainian).
- Andrejev, M. L., 2003. Literatura [Literature]. *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 256–260. (in Russian).
- Andrejev, M. L., 2003. Vozrozhdenija Srednjevekovyje [Renaissance Medieval], *Slovarj srednjevekovoj kuljture*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 91–96. (in Russian).
- Antologija pedagogiceskoj mysli christianskoho Srjednjevekovja, Tom 1. V Christje sokryty vsje sokrovisca prjemudrosti. Putj christianskoho obrazovanja v trudach Otcov Czerkvi i myslitjeljej Rannjeho Srjednjevekovja: Posobije dlja ucsascichsja pedagogiceskich kolljedzhej i studentov vuzov* [Anthology of pedagogical thought of the Christian Middle Ages. Volume 1. In Christ are hidden all the treasures of wisdom. The Path of Christian Education in the Works of the Church Fathers and Thinkers of the Early

- Middle Ages: A manual for students of pedagogical colleges and university students*], 1994, Sost. Bezrogov V. H., Varjjash O. I., Moskva: Aspekt Press, 400 s. (in Russian).
- Arjes, F., 1999. *Rebjenok i semejnaja zhizn pri Starom Porjadke* [Child and Family Life under the Old Order], Per. s francz. Ja. Ju. Starczewa pri ucstastiji V. A. Babinczeva, Jekatjerinburg: Izd.-vo Ural. Un-ta, 416 s. (in Russian).
- Arnautova, Ju. Je., 2003. *Medicina* [Medicine], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 271–276. (in Russian).
- Averinczev, S. S., 2001. *Sophya–Lohos. Slovarj* [Sophia-Logos. Dictionary], Vtoroje, ispr. izd., Kyjiv: Duch i Litera, 460 s. (in Russian).
- Averinczev, S. S., 2003. *Scholastika* [Scholasticism], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 515–520. (in Russian).
- Berk, P., 2013. *Vstup. Nova istorija: jiji mynule i majbutnje* [Introduction. New History: Its Past and Future]. *Novi pidchody do istoriopyssannja*, Za red. P. Berka; per. z anhl. T. ta A. Portnovych; nauk. red. T. Czymbal, Kyjiv: Nika-Czentr, s. 13–38. (in Ukrainian).
- Brinken, A. D., fon den. 2003. *Kartografija* [Cartography], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 212–217. (in Russian).
- Charari, Ju. N., 2016. *Ljudyna rozumna. Istoriya ljudstva vid mynuloho do majbutnjoho* [Man is intelligent. The history of mankind from past to future], Per. z anhl. Ja. Lebedenka, Charkiv: Klub simejnogo dozvillja, 544 s. (in Ukrainian).
- Charari, Ju. N., 2018. *21 urok dkja 21 stolittja* [21 lessons for the 21st century], Per. z anhl. O. Demjancsuk, Kyjiv: BookChef, 416 s. (in Ukrainian).
- Charari, Ju. N., 2018. *Homo Deus. Za lashtunkamy majbutnjoho* [Homo Deus. Behind the scenes of the future], Per. z anhl. O. Demjancsuk, Kyjiv: BookChef, 512 s. (in Ukrainian).
- Dejvis, N., 2020. *Jevropa. Istoriya* [Europe. History], Per. z anhl. P. Tarascuk, O. Kovalenko, Kyjiv: Osnovy, 1464 s. + il. [1496 s.]. (in Ukrainian).
- Demcsuk, S. 2021. *Vid bobra do fazana: jizha zachidnojeuropejskoho Serednjovicscsja* [From beaver to pheasant: food of the Western European Middle Ages], Kyjiv: Jizhak, 320 s. (in Ukrainian).
- Demcsuk, S. 2024. *Doba postiv i karnavaliv. Jak zhyly, pyly i kochalysja v serednjovicscsi* [The days of fasting and carnivals. How people lived, drank and made love in the Middle Ages], Kyjiv: Vichola, 335 s. (in Ukrainian).
- Djubi, Zh., 2003. *Doba soboriv. Mystecztvo ta suspiljstvo 980 – 1420 rokiv* [The Age of Councils: Art and Society 980 – 1420], Per. z francz. H. Filipcsuk ta Z. Borysjuk; nauk. red. D. Stepovyk, Kyjiv: «Junivers», 320 s.: il. (in Ukrainian).
- Dobias-Rozhdjestvenskaja, O. A., 1987. *Kuljytyra zapadnojeuropejskoho Srjednjevekovja. Nauscnoje nasljedije* [The Culture of the Western European Middle Ages. Scientific Heritage], Otv. red. csljen-korjespondjent AN SRSR V. I. Rutenburh, Moskva: Nauka, 352 s. (in Russian).
- Donini, A., 1989. *U istokov christianstva (ot zarozhdenija do Justiniana)* [At the origins of Christianity (from its inception to Justinian)], Izdaniye vtoroje, Pod obsc. red. prof. I. S. Svenciczkoj; per. s ital. I. I. Kravcsenko, Moskva: Izd. polit. lit., 365 s.: il. (in Russian).
- Dubrovskij, I. V., 2003. *Istoriografija* [Historiography], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 199–208. (in Russian).
- Fenyys, V., Aleshkevycs, Ja., 2025. *Vid pershych ucsyteliv-sofistiv do «semy viljnych mystecztv»: osvita ta stan osvicsenosti v Antycsnomu Seredzemnomorji u V st. do n. e. – VI st. n. e.* [From the first sophist teachers to the “seven liberal arts”: education and the state of enlightenment in the Ancient Mediterranean in the 5th century BC – 6th century AD.], *Scientific Herald of Uzhhorod University. Series: History*, Redkol.: Ju. V. Danyleczy (hol. red. ta in.), vyp. 1 (52), Uzhhorod: Vyd.-vo UzhNu «Hoverla», s. 43–58. (in Ukrainian).
- Fortunatov, A. V., 1941. *Alkuin kak djejatelj karolinhskoho vozrozhdenija* [Alcuin as a figure of the Carolingian Renaissance], *Ucsjonyje zapiski Moskovskoho hosudarstvennogo pedahohiceskoho instituta*, T. III, *Kafedra istoriceskoho fakuljtjeta*, Vyp. 1, Moskva, s. 26–46. (in Russian).
- Hiri, P., 2003. *Pamjatj* [Memory], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 342–348. (in Russian).
- Hoff, Zh. Lje., 2003. *Intjelljektiv v Srjednjije veka* [Intellectuals in the Middle Ages], Per. s francz. A. M. Rutkevicsa. 2-je izd., Sankt-Petjerburh: Izd.-vo Sankt-Petjerburhskoho universitjeta, 160 s. (in Russian).
- Hoff, Zh. Lje., 2003. *Trud* [Work], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 533–537. (in Russian).
- Hoff, Zh. Lje., 2007. *Rozhdjenje Jevropy* [The Birth of Europe], Per. s francz. A. Popovoj; prjedisl. A. O. Csubarjana, Sankt-Petjerburh: ALEXANDRIA, 398 s. (in Russian).
- Horjunov, Je. V., 2003. *Pokajanie* [Repentance], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 373–376. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2003. *Djetstvo* [Childhood], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 139–143. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2003. *Krjestjanje* [Peasants], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 239–247. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2003. *Licsnosjtj* [Personality], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 260–270. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2003. *Vrjemja* [Time], *Slovarj srednjevekovoj kuljuty*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 96–100. (in Russian).
- Hurjevics, A. Ja., 2007. *Izbrannyje Trudy* [Selected Works. The Medieval World], Sankt-Peterburg: Izd.-vo S.-Peterb. un-ta, 560 s. (in Russian).
- Jakovenko, N., 2005. *Narysy istoriji serednjovicsnoji ta rannjomodernoji Ukrajiny* [An outline of the history of medieval and early modern Ukraine], 2-he vyd., pereroblene ta rozshyr., Kyjiv: Krytyka, 584 s.: il. (in Ukrainian).
- Jakovenko, N., 2007. *Vstup do istoriji* [Entry before history], Kyjiv: Krytyka, 376 s. (in Ukrainian).
- Jakovenko, N., Myronova, V., 2002. *Latynsjka mova* [Latin language]: *Pidrucnyk*, Vyd. druhe, dopovn., Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyiczjkoho universytetu, 468 s. (in Ukrainian).

- Keretsman, N., 2015. *Serednovichna tserkva v imenakh, terminakh i nazvakh: Hlosarii* [Medieval Church in Names, Terms and Titles: Glossary] / 2-e vyd-nia dopovnene i rozshyrene, Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», 302 s. (in Ukrainian).
- Kolinhvud, R. Dsh., 1996. *Ideja istoriji* [The idea of history]. *Perehljanute vydannja. Z lekcijamy 1926–1928 rr.*, Per. z anhl. O. Mokrovolskyj; Uporjad. ta peredm. J. V. D. Dussena, Kyjiv: Osnovy, 615 s. (in Ukrainian).
- Lincs, D. H., 1994. *Serednjovicsna czerkva. Korotka istorija* [Middle Church. Brief history], Per. z anhl. V. Shovkuna, Kyjiv: Osnovy, 492 s. (in Ukrainian).
- Litopys Rusjkyj za Ipatsjkyj spyskom* [The Chronicle of Rus' according to the Hypatian List], Per. z davnjorus. L. Je. Machnovczja; vidp. red. O. V. Myshanycs, 1989, Kyjiv: Vydavnyctvo «Dnipro», XVI+591 s.
- Lobrishon, H., 2003. Biblija [Bible], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 45–51. (in Russian).
- Lucsiczkaja, S. I., 2003. Hrjechi i dobrotjetjeli [Sins and Virtues], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 125–128. (in Russian).
- Matulis, T. H. (red.), 1996. *Poslushnik i shkoljar, nastavnik i mahistr. Srjednjevekovaja pedahohika v liczach i tjekstach: Ucebnoje posobije* [Novice and student, mentor and master. Medieval pedagogy in faces and texts: Study guide], Sost. i otv. red. V. H. Bezrohov, Moskva: Izd-vo ROU, 416 s. (in Russian).
- Mytropolyt Ilarion (Ohijenko, I.), 1999. *Zhyttjepys velykych ukrajincziv* [Biographies of great Ukrainians], Uporjad., avt. ist.-biohr. narysy ta prymit. M. S. Tymoshyk, Kyjiv: Lybidj, 672 s., il. (in Ukrainian).
- Mortimer, I., 2018. *Stolittja zmin. Jake stolittja bacylo najbiljshe zmin i csomu cze vazhlyvo dlja nas* [A Century of Change. Which Century Saw the Most Change and Why It Matters to Us], Per. z anhl. Ja. Mashyko, Charkiv: Ranok; Fabula, 448 s. (in Ukrainian).
- Ostrogorskyj, G., 2002. *Istorija Vizantiji* [History of Byzantium], Vyd. 3-je, dopovnene; per. z nim. A. Onyshko, Ljviv: Litopys, 608 s. (in Ukrainian).
- Panh, D., 2025. Istorija v zachidnomu sviti [History of education in the Western world]. *IdealList: Kuljtura. Nauka. Suspiljstvo*, № 1 (26) / <https://ideal.org.ua/2025/03/27/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B8-%D0%B2-%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%83-%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D1%96/> (05.08.2025). (in Ukrainian).
- Paramonova, M. Ju., 2003. Shkola [School], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 588–593. (in Russian).
- Perlov, A. M., 2003. Cstjenije [Reading], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 573–575. (in Russian).
- Ramm, B. Ja., 1948. K voprosu ob istocsnikach po istoriji shkoly v karolinhskuju epochu [On the issue of sources on the history of the school in the Carolingian era], *Ucsjonyje zapiski Ljeningradskoho hosudarstvennoho pedahohiceskoho instituta im. A. I. Herczena*, Moskva, T. 68, s. 135–142. (in Russian).
- Ramm, B. Ja., 1949. «Karolinhskoje vozrozhdenije» i probljemy shkolnoj obrazovannosti v rannjem srjednjevekovje [The "Carolingian Renaissance" and the Problems of School Education in the Early Middle Ages], *Ucsjonyje zapiski Ljeningradskoho hosudarstvennoho pedahohiceskoho instituta im. M. N. Pokrovskoho*, Moskva, T. V. Istoriceskij fakuljtjet, Vyp. 1, s. 81–116. (in Russian).
- Shevcenko, I., 2014. *Ukrajina mizh Schodom I Zachodom. Narysy z istoriji kuljтуры do pocsatku 18 stolittja* [Ukraine between East and West. Essays on the history of culture until the beginning of the 18th century], Avtoryzov. per. z anhl. M. Hablevycs; nauk. red. A. Jasinovskij, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyckjkoho universytetu, xxiii+288 s., 5 kart.
- Slovarj srednjevekovoj kuljтуры* [Dictionary of Medieval Culture], Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, 632 s. (in Russian).
- Timofejev, M. A., 2003. «Svobodnye isskustva» ["Liberal Arts"], *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 461–467. (in Russian).
- Udaljczova, Z. V., 1990. Kuljtura Vizantiji V – XV vv. [Byzantine culture 5th–15th centuries]. *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach*, T. I: *Uceb. dlja vuzov po speczialnosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udaljczovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 462–470. (in Russian).
- Ukolova, V. I., 1990. Srjednjevekovaja kuljtura Zapadnoj Jevropy V – XV vv. [Medieval culture of Western Europe V – XV centuries.] *Istorija srjednich vekov: V 2-ch tomach*, T. I: *Uceb. dlja vuzov po speczialnosti «Istorija»*, L. M. Brahina, Je. V. Hutnova, S. P. Karpov i dr.; pod. red. Z. V. Udaljczovoj i S. P. Karpova, Moskva: Vysshaja shkola, s. 437–461. (in Russian).
- Uskov, H. F., 2003. Papacy, *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 348–359. (in Russian).
- Uskov, H. F., 2003. Monashestvo [Monasticism]. *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 320–331. (in Russian).
- Uskov, H. F., 2003. Monastyri [Monasteries]. *Slovarj srednjevekovoj kuljтуры*, Pod obschej red. A. J. Hurevicsa, 2003, Moskva: Rossijskaja politiceskaja encziklopedija, s. 313–320. (in Russian).
- Zajbt, F., 2009. *Blysk i vbohistsj Serednjovicscsja. Istorija z pocsatkom i kinczem* [The splendor and poverty of the Middle Ages. A story with a beginning and an end], Per.. z nim.: Chr. Nazarkevycs, Ljviv: Vydavnyctvo Ukrajinsjkoho katolyckjkoho universytetu, 512 s. (in Ukrainian).

Volodymyr Fenych

Candidate of History Sciens, Docent, Docent of the Department of Modern History of Ukraine and Foreign Countries,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Yaroslav Aleshkevych

Candidate of Historical Sciens, Docent, Docent of the Department of Antiquity, Middle Ages and History of Pre-modern Ukraine,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

«THE SEVEN LIBERAL ARTS»: HOW LEARNED, HOW THEY WROTE, AND HOW BECAME ENLIGHTENED INTELLECTUALS IN THE EUROPEAN MEDIEVAL SOCIETY OF CLERICS, WARRIORS, AND WORKERS BEFORE THE EMERGENCE OF UNIVERSITIES (7TH – 12TH CENTURIES)

With this publication, the authors try to draw attention to the sources of European education and enlightenment in the early Middle Ages (before the emergence of universities). The article reveals such issues as: 1) the establishment of the “seven liberal arts” (septem artes liberales) in Europe, divided into three estates: clerics (oratores), warriors (bellatores), and workers (laboratores); 2) childhood and child rearing; 3) the code of virtues of a “good Christian” versus his seven sins; 4) the Carolingian Renaissance and the contribution of Flaccus Alcuin and Rabanus Maurus to the development of education; 5) why history/historiography did not become an independent artes liberales; 6) the role of monastic and cathedral (episcopal) schools; 7) the Bible, its reading and commentary in schools; 8) the emergence and essence of scholasticism; 9) education in the Byzantine Empire: Magnaur Higher School and Pandidakterion University - the first higher educational institution in the world; 10) education and enlightenment in Rus. The darkest ages of the “dark” Middle Ages prepared the ground for the restructuring of the entire system of value orientations and collective ideas, called, in the figurative expression of the famous French medievalist Jacques Le Goff, “a return from heaven to earth”. School, education, and literacy played a key role in this reorientation. The basis of early medieval education was the Roman “seven liberal arts”, which, although not always and not everywhere, were observed in all schools at monasteries, diocesan cathedrals, and royal courts. Scholasticism (early 11th – 12th centuries) sharpened the relationship between faith and reason in the knowledge of God, the world, and man. The authors conclude that it is appropriate to inform the modern generation of AI about the origins of European education and enlightenment in the early Middle Ages (before the advent of universities) as a successful example of intellectuals of the “dark ages” for the “reformers” of permanent “reforms” in the field of education of the current “enlightened age.”

Keywords: education, enlightenment, Europe, Middle Ages, “seven liberal arts”, child, upbringing, “good Christian”, “Carolingian Renaissance”, monastery schools, episcopal cathedral schools, Bible, scholasticism, Magnaur Higher School and Pandidakterion University, education and enlightenment in Rus.

Статус статті:

Отримано: 15.09.2025 Прийнято: 05.10.2025 Опубліковано: 01.11.2025

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0)

ISSN 2523-4498 (Print) ISSN 2786-6513 (Online)